

Bouwhistorische opname
Wolwevershaven 38-39
Dordrecht

VEERMAN
BOUWHISTORIE

Bouwhistorische opname

Wolwevershaven 38-39

Dordrecht

GECOMPRIMEERDE VERSIE

© Veerman Bouwhistorie, 2015

In opdracht van

Dhr. G.J. van Leeuwen
Kuipershaven 112
3311 AM Dordrecht

Uitvoering

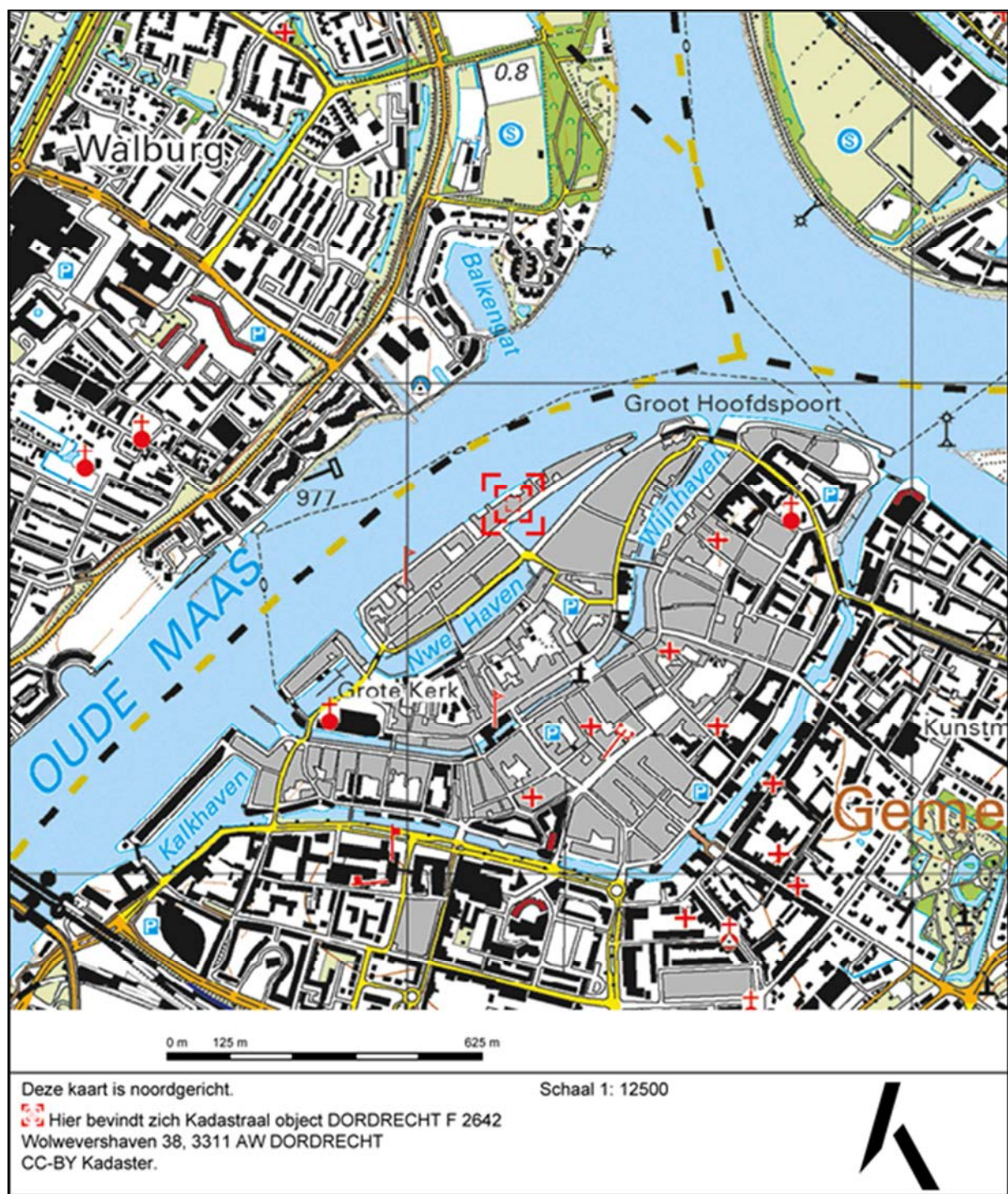

Noordsingel 244
3032 BM Rotterdam

T 06 249 330 62
E john@veermanbouwhistorie.nl
W veermanbouwhistorie.nl

Inhoud

Voorwoord	7
1 Beschrijving	9
2 Bouw- en gebruiksgeschiedenis	63
3 Waardering	79
4 Conclusies en advies	93
Uitvouwbladen: plattegronden bestaande toestand	95
Bijlage: redengevende omschrijving	103
Noten	105

Afb. 1: Actuele topografische situatie van de binnenstad van Dordrecht. [Bron: Kadaster]

Voorwoord

In opdracht van de heer G.J. van Leeuwen heeft Veerman Bouwhistorie een bouwhistorische opname uitgevoerd van Wolwevershaven 38-39 te Dordrecht (postcode 3311 AW, kadastraal F 2375).

Het samengestelde pand is rijksmonument. Het is ingeschreven in 1966 onder het nummer 13974. De redengevende omschrijving luidt: 'PAND met Lodewijk XIV lijstgevel van vijf assen breed met middenrisaliet. Rijk gebeeldhouwde middenpartij. Deur in pilasteromlijsting met modern bovenlicht. Oorspronkelijke deur. Stoephek. In de gang en hal eenvoudig Lodewijk XIV stucwerk. Linker voorkamer: dessus-de-portes Lodewijk XVI en schouwboezem in dezelfde stijl. Achterkamer: schouwboezem, gesneden in Lodewijk XIV vormen met paneel. Twee dessus-de-portes Lodewijk XIV. Plafond: Lodewijk XIV. Fraai gebouw van algemeen belang wegens oudheidkundige en kunst-historische waarde.' Na 2006 is de omschrijving iets gewijzigd, kennelijk in het kader van het project Actualisering Monumentenregister (AMR) bij de Rijksdienst.

Als voorbereiding op een algehele restauratie dient het pand bouwhistorisch onderzocht te worden. Eén van de voornaamste doelen van dat onderzoek is de cultuurhistorische waardenstelling met advisering. Deze bouwhistorische opname geldt als vervolg op een eerder, in 2006, door het bureau Restauro gepubliceerd deelonderzoek. Ons onderzoek en rapportage zijn uitgevoerd conform de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek (Den Haag, 2009). Afbeeldingen zijn, tenzij anders vermeld, van Veerman Bouwhistorie.

Dank gaat uit naar de toekomstige gebruikers, mevrouw Van de Velde en de heer Van Leeuwen, voor de gastvrije ontvangst. Tevens worden architect Barry Broekhuijse en interieurarchitect Remy Meijers bedankt voor de samenwerking. Nadrukkelijk wordt gesteld dat de plattegronden 'bestaande toestand' waarvan wij dankbaar gebruik maakten, van hun hand zijn.

John Veerman

Rotterdam, december 2015

Afb. 2: De actuele kadastrale situatie. [Bron: Kadaster / bewerking auteur]

1 Beschrijving

Ten geleide

Bij de beschrijving wordt zo weinig mogelijk aangeduid met windrichtingen. Het gebruik van termen als links en rechts, voor en achter heeft de voorkeur. In het grotere verband is de voorgevel steeds het uitgangspunt en bij de beschrijving van individuele gevels, wanden, e.d., is het standpunt van de beschouwer leidend. De beschrijving volgt de gezamenlijk opgezette nummering, zoals opgenomen op de uit te vouwen tekeningen 'bestaand' achterin deze rapportage

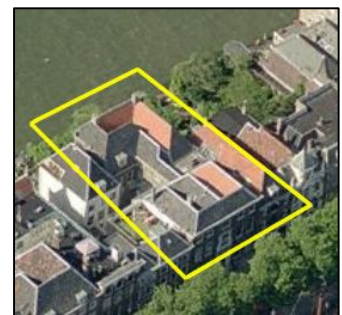
Stedenbouwkundige situering

De bebouwing staat op een langgerekt eiland tussen twee historische havenbekkens en de Oude Maas. Het object maakt deel uit van een bouwblok van aaneengesloten bebouwing. De woon- en pakhuizen zijn gemiddeld drie lagen hoog en bezitten een kap. De individuele objecten oriënteren zich vooral op de Wolwevershaven; de 'achterkanten' vormen het rivierfront. Maar waar aan de havenzijde een gesloten gevelrij bestaat, zijn de genoemde achterkanten grilliger wat de rooilijnen betreft.

Aan de voorzijde ligt een regelmatige kade met onder meer een verkeersweg, achter is de ene keer sprake van een tuin of plaatsje en de andere keer van tot de rivierkade voortgezette gebouwde volumes – het geheel oogt in plattegrond gekarteld of getand. Vanuit de lucht gezien is het beeld op vergelijkbare wijze grillig. Het dakenlandschap van de bebouwingsstrook aan de westzijde van de Wolwevershaven laat zien dat de gebouwen gedurende een lange periode tot hun huidige vorm zijn gekomen. Het is eerder gegroeid dan ontworpen.

Afb. 3 A en B: Uitsneden van actuele luchtfoto's met de locatie van Wolwevershaven 38-39 gemarkeerd. [Google Earth / Bing Maps / Veerman Bouwhistorie]

Exterieur

Bouwmassa

Het complex heeft, eenvoudig gezegd, een rechthoekige contour. Structuur bepalend is op drie bouwlagen een in de diepte gerichte middengang, die halverwege wordt geflankeerd door twee binnenplaatsen. De plaatsen worden begrensd door hoge gevels. Wie het dakenlandschap bekijkt, ziet dat het pand een complexe samenstelling heeft (afb. 3). Het voorhuis is gedekt door een drietal evenwijdige daken. Achter is sprake van dwarse en diepe daken, alle gelegen boven de derde etage, die L- en S-vormig om elkaar heen liggen en aansluiten. Terwijl aan een aantal belijningen in de plattegrond al te zien is dat het huidige huis uit ten minste twee smallere huizen is ontstaan, maakt vooral het dak van het achterhuis duidelijk dat daar meer bouwjaren aan gehecht kunnen worden dan alleen '1742', zoals de achtergevel trots vermeldt.

Voorgevel

De voorgevel is een prominente lijstgevel met vijf traveeën over drie bouwlagen (afb. 4 en voorplaat). Wat betreft de architectonische vormgeving en typologisch past het front goed bij de ontstaanstijd, die is gesteld op 1721.¹ Het midden van de gevel is geaccentueerd. De middelste travee komt wat naar voren: de middenrisaliet. De entree is samen met het bovengelegen venster gevat in een rijkversierde witte gepleisterde omlijsting. Deze vertoont klassieke en barokke vormen.

Het architectonische accent van snij-, beeldhouw- en pleisterwerk is in opzet goed verenigbaar met een ontstaansmoment in het eerste kwart van de 18de eeuw. Nader bekeken op onderdelen valt echter op dat er motieven verwerkt zijn die pas aan het eind van de eeuw populair waren, zoals de palmetten van het bovenfries. Nu is er een weergave door, naar verluidt, de nog jeugdige Aert Schouwman, vervaardigd kort na de bouw (afb. 47). Deze geeft de middenpartij wat globaal en van enige afstand weer. Het lijkt de huidige middenrisaliet, maar er zijn belangrijke verschillen met de werkelijke situatie (vergelijk afb. 47 en 48). De conclusie lijkt gerechtvaardigd, dat rond 1800 of nog later in de 19de eeuw bij een moderniseringsgolf ook de risaliet is verfraaid. (Dat idee dient zich binnen bij enkele stijlkamers opnieuw aan.)

De voordeur wordt bereikt via een stoepje met trap aan beide zijanten. De proporties van de stoep zijn wat vreemd, hij is laag en heeft slechts enkele treden. De verklaring ligt in het herhaaldelijk ophogen van het maaiveld en dus van het straatniveau. De deurpartij bestaat uit twee vleugels met elk drie kussenpanelen. Het middelste paneel is hoger dan de twee andere en bevat een ovaalvormige knop. Boven de voordeur prijkt een snijlicht met een beer in een zeilboot. Deze voorstelling is omgeven door een lauwerkrans. De beer kijkt tevreden. Aan de scheepsmast hangt een vaandel met het opschrift 'ANNO 1949'. Onder de voorstelling is een banier te zien waarop staat: 'HIER BEGON IN 1899 DE EERSTE NED. SCHEEPSVERBAND MY. HAAR ARBEID'.

De vensters van de begane grond en de verdieping zijn schuifvensters met ongedeelde onder- en bovenramen. Alleen het middelste venster op de verdieping, dat is gevat in de gedecoreerde omlijsting, wijkt af. Het heeft een door een middenstijl in twee helften gedeeld onderraam en is daarom van het type dat T-venster wordt genoemd. Dit venster heeft in het bovenlicht ruitvormig, gekleurd glas in lood. Hetzelfde glas zien we in de twee benedenvensters links van de voordeur. Rechts van de deur zit glas in lood met een patroon van gewoon staande rechthoeken.

Het metselwerk is uitgevoerd in een roodbruine handvormsteen volgens het kruisverband. Bij dagkanten, hoeken en randen is de voorlaatste steen in de koppenlaag doorgaans een driekle-zoor. Het voegwerk is op een aantal plaatsen uitgevallen en plaatselijk vernieuwd. Met name de

onderste decimeters, waar water vanaf het trottoir invloed heeft, is veel van de mortel uitgespoeld. Zoals er een vooruitspringen middengedeelte is (risaliet) zo bezit de gevel ook hoekaccenten, in de vorm van gemetselde pilasters.

Aan de bovenzijde wordt de afsluiting van de gevel gevormd door een hoofdgestel dat de gebruikelijke opzet heeft van architraaf, fries en kroonlijst. Laatstgenoemde is tevens gootlijst en hij kraagt flink over. Ter ondersteuning fungeren acht voluutvormige consoles. De weergave door Schouman geeft aan dat dergelijke consoles in de 18de eeuw reeds hetzelfde ritme kenden. De gevellijst volgt het reliëf van de gevel met hoekpilasters en middenrisaliet, waardoor die naar voren komende zones nog worden verbijzonderd. Vanwege het vrij kalme metselwerk zouden zij anders minder aanwezig zijn.

Achtergevel

De achtergevel stamt uit 1742, zoals het opschrift 'MDCCXLII' midden op het fries van de gevellijst leert. De gevel bevat vijf traveeën over drie à vier bouwlagen (afb. 5). De middelste travee komt over de gehele hoogte, tot en met de gevel lijst, wat naar voren; een middenrisaliet. In de middenrisaliet is de achterdeur gevat, voorafgegaan door een stoep en voorzien van dubbele deuren, gedeeld bovenlicht en een enigszins uitgewerkte omlijsting. De stoep lijkt niet in één keer tot stand gebracht. Dit wijzen alleen al de verschillen in toegepaste hardsteenblokken uit. Het bordesje en de twee ijzeren hekken wekken de indruk bij een renovatie tot stand te zijn gebracht. Dat geldt ook voor de kelder, waar de trap onder het bordes naar leidt (zie ook de lemma's over de kelder of het souterrain/het onderhuis.)

De twee linkse traveeën bevatten elk drie vensters boven elkaar. De twee rechtse traveeën, daarentegen, bevatten elk vier vensters boven elkaar. Dit komt doordat daar de opgetilde begane grond (technisch gezien de bel-etage) ruimte maakt voor de halfondergrondse kelder (souterrain). Opvallend is, dat de vensters per bouwlaag verschillen. De souterrainvensters kennen een indeling in drieën die op het Interbellum terug te voeren lijken te zijn. De begane grondvensters rechts hebben niet ingedeelde schuiframen met bovenraam. Die aan de linkerkant van het midden hebben een wat merkwaardige driedeling. Zij zijn zeer recente vervangingen van een brede raampartij uit de periode waarin hier een horecagelegenheid zat – een discotheek, omstreeks de jaren zeventig. Op de eerste verdieping zijn zesruits vensters te zien (2x[1+2]) en daarboven 'frietensnijders' met kleine roedenverdeling van 6x4 ruiten. De kozijnen zijn steeds in gele oker geschilderd en de ramen zijn wit.

Het metselwerk is uitgevoerd als kruisverband. De baksteen is qua kleur redelijk gemêleerd, met nuances tussen bruinrood en donkergrijs, en is een niet al te strakke handvormsteen. De vette wijze waarop het voegwerk met knipvoeg is gerenoveerd, mag niet als voorbeeld worden genomen. Wie wat langer kijkt, ziet dat de penanten of muurdammen zorgvuldig zijn afgewerkt en dat er een gemetselde overgang is naar de borstweringen onder de vensters, met zogenoemde 'smokkelkoppen' in het metselverband. De gevellijst is een uitgewerkt hoofdgestel, met architraaf, fries en kroonlijst. De gootlijst ligt op zes voluutvormige consoles waarin o.a. acanthusmotieven zijn gesneden. De vormgeving past goed bij het jaartal 1742.

Bouwhistorisch interessant is het gegeven dat de penant of muurdam tussen de twee vensters links van de middenrisaliet smaller is dan de tegenhanger rechts. De linkse penant is zeven koppen breed terwijl de rechtse negen koppen telt. Dit verschil kan erop wijzen dat in 1742 rekening werd gehouden met de maten van oudere bouwmassa. Zoals ook de samengestelde balklaag bo-

ven de achterkamer 0.10 suggereert, zou het bouwdeel rechtsachter (in dit gevelaanzicht dus aan de linkerhand) in de kern 17de-eeuws kunnen zijn. Zie ook de paragraaf over de kapconstructie.

Gevels binnenplaats links

De binnenplaats heeft aan drie zijden gevels met wandopeningen. Het metselwerk is uitgevoerd als zogeheten schoon metselwerk, bedoeld om in het zicht te blijven, meestal in kruisverband en met een bruine handvormsteen. De begane-grondzone is wit gesausd, terwijl de verdieping ongeschilderd bleef. Was dat om meer licht te vangen voor de aanliggende benedenkamers? De voor-, achter en rechtergevel bevatten vensters. Aan de rechterzijde, grenzend aan de gang zijn twee uitbouwen te vinden. Links is de muur, behorend tot het buurpand, blind uitgevoerd.

De voormuur, tegelijkertijd de achterwand van het vertrek 0.03, bevat twee vensters op twee bouwlagen. Alle vier de vensters bevatten twee draairamen. Opmerkelijk is dat de kozijnen op de verdieping wel kralen langs de randen bezitten, maar dat de begane-grondkozijnen scherpe hoeken hebben. Bij de ramen zijn beneden - boven meer verschillen te zien. De onderramen vullen het hele kozijn, terwijl die erboven ook nog (ongedeelde) bovenlichten hebben. De dwarsroeden van de ramen op de eerste verdieping hebben weer een slankere doorsnede. Kortom, hier zijn meerdere bouwfasen door elkaar te zien.

De twee uitbouwen tegen de gang, dus tegen de muur die het plaatsje aan de rechterkant begrenst, vertonen metselwerk dat afwijkt van andere gevels. Men komt op grond van het metselwerk tot de conclusie dat de driezijdige lage uitbouw de oudste van de twee is. De wc kwam, met andere woorden, later tot stand dan de entree van de kelder. Erboven zijn links en rechts van de twee lagen tellende wc-uitbouw schuifvensters te zien, waarbij de benedenramen en de bovenlichten met een middenstijl in tweeën zijn gedeeld. Op de tweede verdieping zijn twee stolpramen te zien met elk twee vleugels en een iets verdiepte nis ertussen. De kozijnen van de verdiepingsvensters die aan de gangmuur grenzen, kunnen met hun kralen op stijlen en dorpels ouder zijn dan de ogenschijnlijk 19de-eeuwse ramen die er in gevat zijn. De penanten tussen nis en belendende vensters hebben een opmerkelijk metselverband dat het midden houdt tussen Vlaams en kruisverband – waarschijnlijk ingegeven door de geringe breedte van de penanten.

De achtergevel van het binnenplaatsje, tevens voormuur van het links achterin gelegen vertrek 0.07, heeft op de begane grond een nieuw venster (circa 2006) met rechts ervan sporen in het metselwerk die herinneren aan eerdere maar weggewerkte vensters. Op de verdieping zijn twee schuifvensters met T-ramen, dus een gedeeld onderraam en een ongedeeld bovenraam, te zien. De lekdorpels ogen wat iel, zoals trouwens ook bij de vensters op de verdieping van de voormuur. De ramen zijn in elk geval op enig moment vervangen.

Bij alle oudere vensters zijn de strekken uitgevoerd in staande koppen. De dagkanten zijn gemetseld zoals mag worden verwacht in een 18de-eeuws kruisverband. Toch zijn er onderlinge verschillen die pas bij een nadere analyse eventueel hun reden prijs zullen geven: drieklezoren komen zowel in de strekkenlagen als laatste steen voor als – niet echt uitzonderlijk in de periode maar wel een duidelijk verschil – in de koppenlaag als voorlaatste steen.

Gevels binnenplaats rechts

De vier muren rondom deze binnenplaats zijn alle gewit. De baksteenstructuur, met handvormsteen in kruisverband, is in de meeste zones herkenbaar gebleven, waarbij zich ook bouwsporen aftekenen. Reconstructie van eerdere toestanden van de gevels is echter moeilijk, omdat er – bijvoorbeeld door pleisterwerk – ook weer aanwijzingen zijn weggewerkt.

De voorwand, dus de achtermuur van het voorhuis, is op begane grondniveau grotendeels aangetaast. Er zijn drie doorgangen te vinden, waarvan de middelste en de – in aanzicht – linkse een halfronde bovenbeëindiging hebben. Die doorgangen hangen samen met ingrepen begin 20ste eeuw (zie ook de beschrijving van ruimtes 0.12 en 0.13 hieronder). Rechts is een eenvoudiger, recht-hoekige deuropening te vinden. Deze is achter de 19de-eeuwse kluis aangebracht en vormde na 1908 gedurende enkele decennia de enige toegang tot dat gepantserde vertrek (vergelijk de plattegronden afb. 51, 52 en 57). De muur ertegenover, de voormuur van het achterhuis, is op de onderste bouwlaag zelfs grotendeels verdwenen bij een doorbraak. Het is verleidelijk om dit op het conto te schrijven van de discotheekverbouwingen in 1970, maar afgaand op de daarbij behorende tekeningen werd de doorbraak eerder gerealiseerd. Sterker nog, in de plannen van 1908 is ter hoogte van de begane grond de pui grotendeels weg. De brede segmentboog waaronder de nieuwere vijfdelige reeks ramen is gevat, kan uit die vroeg-20ste-eeuwse campagne stammen.

Op de verdiepingen van de voormuur zijn wandopeningen te vinden uit ten minste drie fasen, met ook nog eens de bouwsporen van een eerste verdiepingsvenster. Van het laatste is de linker dagkant aan te wijzen, in de vorm van een verticale naad en een vrij brede segmentboog met een steens strek. Tegenwoordig zit in het midden van de eerste verdieping een in het metselwerk gezaagd gat voor een doorgang. Deze functioneerde sinds de vroege 20ste eeuw in samenhang met de overkapping. Links en rechts ervan zijn ten dele oudere kozijnen met daarin relatief nieuwe ramen te vinden. Links betreft het twee draairamen onder een niet ingedeeld bovenlicht, terwijl rechts een ongedeeld schuivend onderraam en een bovenlicht zijn aangebracht. Doordat het metselwerk rondom de openingen niet alleen gesaagd is, maar ook strak gepleisterd is het lastig om de geschiedenis en authenticiteit van de vensters te bepalen. Binnen is aan profielen en betimmeringen te zien, dat de beide kozijnen in aanleg 19de-eeuws kunnen zijn. Het laagste van de twee vensters is dan in latere instantie verkleind en voorzien van de draairamen. (Zie voor de geschiedenis de beschrijving van vertrek 1.05.)

Op de tweede bouwlaag prijken twee moderne kruisvensters met elk twee draairamen en veel lagere bovenlichten, waarvan er één uit te zetten is. De draairamen zijn tamelijk recent, maar het kozijn van het van buitenaf gezien rechtse kruisvenster bevat zeer oude onderdelen (afb. 25 en 38). De van in- en uitzwenkende profielen voorziene zijstijlen en middenstijl doen denken aan die van 17de-eeuwse (kruis)vensters. Zij zullen bij dit venster zijn hergebruikt in een nieuwe samenhang, maar het is geenszins uitgesloten dat dit ene venster grotendeels een relict is van één van de eerste gebouwen op deze plek. We weten immers dat hier kort na 1600 bebouwing ontstond.

De achterwand van de binnenplaats heeft op de verdieping twee grote vensters met links een niet ingevuld muurgat. Beide vensters bezitten twee draairamen die elk door een regel in twee ruiten gedeeld zijn en met een ongedeeld bovenlicht. De vensters zijn gescheiden door een smalle penant. De indruk ontstaat dat het rechtse van de twee vensters in zijn geheel is vernieuwd en dichterbij het andere is gebracht (vergelijk met de plattegrond uit 1908, afb. 53).

Constructie

Kelders

De kelder ligt in het achterhuis en omvat twee beuken, één links en een smallere middenachter; onder / in het verlengde van de middengang van bovengelegen etages. Beide beuken zijn afgedekt door een enkelvoudige balklaag. De balken van de constructie boven het grote linker vertrek zijn afgewerkt met duivejagers; een kwartrond profiel langs de hoeken. De constructies boven de achter elkaar gelegen vertrekjes in de middentravee of -beuk hebben aanzienlijk ruwer bewerkte balken. Zij liggen ook iets lager dan die van het links aangrenzende keldervertrek. Het is onzeker maar denkbaar dat hierin zich een faseverschil laat zien.

Vloerconstructies

Slechts een gedeelte van de balklagen is daadwerkelijk waargenomen. Gesteld mag worden dat de vloeren merendeels constructies uit de 19de eeuw en waarschijnlijk ten dele ook nog de 18de eeuw bevatten. Het gaat dan om enkelvoudige balklagen. Op veel plaatsen blijkt dat uit de (spijkermaatjes in de) brede vloerdelen, die haaks op de voorgevel liggen. In het volume rechtsachter lag boven de begane grond tot voor kort een historische samengestelde balklaag. Na brand is deze in geheel nieuw materiaal gereconstrueerd.

Kappen en daken

Voorhuis De dakconstructie boven het voorhuis strekt zich in de breedte over alle drie de beuken uit en is homogeen van opzet. Het gaat om een constructie in drie beuken die alle drie een zadeldak haaks op de voorgevel hebben. Boven de voorgevel ligt een dwarsdak, dat constructief naadloos in de andere overgaat. De drie beuken worden gescheiden door twee reeksen met standvinken en een onderslag haaks op de voorgevel. Tegen de beide zijmuren staan halfspanten. De dekbalken ervan lopen vanaf de zijmuren tot de onderslagbalk. Tussen spantbeen en dekbalk is steeds een korbeel aangebracht (afb. 40 is een schematische voorstelling van het stramien; tijdens de bouw-historische opname was een adequaat kappen- en dakenplan nog niet beschikbaar).

De onderdelen zijn overwegend van behakt grenenhout. De voornaamste verbindingen hebben een pen in een gat en zijn gezeurd met toognagels. Ten behoeve van de assemblage zijn in de bouwtijd zogeheten telmerken aangebracht. Deze werden in het hout geslagen met zowel een platte als een gekromde of holle beitel of guts. Zij kennen een opeenvolging van Romeinse cijfers (afb. 40). Niet alle merken in de reeksen zijn waargenomen, maar er lijkt sprake van een grote regelmaat. Er is geen reden om te betwijfelen dat de kap in zijn geheel stamt uit de vroeg-18de-eeuwse nieuwbouwtijd.

Tussenlid / middengang De middengang wordt afgedekt door een smal zadeldak uit twee helften: halverwege wordt het dakje aanmerkelijk breder. De constructie is zeer eenvoudig met gordingen, sporen en kepers. Onder de nokgording staan stijlen die werden afgestempeld op de trek-balkjes.

Achterhuis De bouwdelen achter bezitten een reeks van aan elkaar grenzende, maar afzonderlijke daken (afb.41). Dit dakenlandschap heeft grofweg een L-vorm, maar dan dubbel uitgevoerd, met een geknikte en te betreden goot tussen de armen. De daken maken samen duidelijk dat de achterhuizen een complexere ontwikkelingsgeschiedenis kennen dan het stellige '1742' op de achtergevel doet vermoeden.

Het merendeel van de constructies is eenvoudig van opzet, met gordingen langs de dakvlakken en onder de nokken. Hier en daar is een driehoekspantje te vinden. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de kap linksachter, evenwijdig aan de achtergevel. Op een aantal plekken is sprake van hergebruikt hout, zoals enkele kinderbinten die kennelijk bij een renovatie vacant waren geworden. In de linkerhelft van de achterhuiskappen is een opschrift '1830' aan te treffen.

Het in diepgericht georiënteerde bouwdeel aan de rechterkant heeft een homogene kapconstructie in twee lagen. Typologisch past hij goed bij het overgeleverde jaartal 1742, maar hij zou ook wat ouder kunnen zijn. Dit laatste is interessant gezien de samengestelde – nu geheel in nieuw hout uitgevoerde – balklaag boven de begane grond, onder de achterste helft van deze zolder. Deze kap heeft rechts schuinstaande spantbenen, terwijl links sprake is van verticale stijlen met korbelen naar de dekbalken. Dit gegeven duidt erop, dat er in de ontstaanstijd reeds rekening werd gehouden met een links aansluitende zolder.

Interieur

Kelder

De kelder ligt links achterin, onder het grote achtervertrek 0.07 en de kleine verbindingsruimtes 0.08 en 0.09 in het midden bij de achterdeur. Er zijn daarom twee evenwijdige beuken. De kelder wordt ontsloten vanaf de buitenzijde met een trap onder de achter-entree en via een portaal met trap dat aan de middengang 0.01 grenst.

- 1.01 Dit is de grootste kelderruimte, waarin men direct via de stenen binnentrap aan de voorzijde binnenkomt. Het interieur van de ruimte is overwegend 19de- en vroeg-20ste-eeuws. Zo zijn er vaste kasten links en een aanrechtblokje met echte gootsteen achter. Beide hebben paneeldeuren. Op de vloer liggen plavuizen in een ruitverband. Langs de wanden zijn boven een donkere plint witte tegels (witjes) aangebracht in halfsteensverband. Het plafond wordt gevormd door geprofileerde balken van een enkelvoudige constructie. De overwegende kleuren van het interieur zijn een vrij helder groen en crème wit.

Het venster in de voormuur (zijde binnenplaats) en de vensters in de achtergevel bevatten alle drie ramen die elk door een dwarsroede in tweeën zijn gedeeld. Detaillering van de ramen zelf en het hang- en sluitwerk wijzen op een ontstaan in het tweede kwart of rond het midden van de 20ste eeuw. Het venster in de voormuur heeft een opmerkelijke hardstenen onderlijst met brede diamantkopachtige ornamenten die van een schouwpartijtje afkomstig lijkt.

- 1.02 Rechts van de grotere kelderruimte liggen achter elkaar twee kleine kamers. De voorste is de grootste van de twee. Aan de voorzijde snoert de ruimte in, op dezelfde wijze als de bovengeleggen gang dat vóór het trappenhuis doet. Dit is een intrigerend fenomeen. Het is niet uitgesloten dat hier een zeer oude situatie, bijvoorbeeld fundering, dwingend doorwerkt.
- 1.03 Dit is de tweede, kleine kelderruimte. Tegelijkertijd is het een portaal-vertrekje middenachter, gelegen aan de toegang vanuit de achtertuintuin. In de achterwand bevinden zich een klampdeur met rechts een vierruits zijlicht. Beide zijn 20ste-eeuwse vernieuwingen. De muren zijn gepleisterd en wit gesausd. Het balkenplafond bevat ruwe, niet geprofileerde balken. Er zijn daaraan enkele bouwsporen op te merken. Linksachter tekent zich in de vorm van een anders gekleurde strook (grijs tussen het latere groen van de balken) af, dat hier een kleine ruimte afgescheiden was. Rechtsachter vertoont zich een raveling die een opgang met een laddertrap suggereert, welke zich moeilijk laat verenigen met de bovengeleggen vestibule, vertrek 0.08.

Begane grond

De indeling van de begane grond hangt, net als op de verdieping, nauw samen met en reflecteert ten dele de vroege ontwikkeling van het complex. Slechts op enkele plekken werd in latere instantie in de oude structuur iets ingebouwd dat de 18de- en 19de-eeuwse versies van Wolwevershaven 38-39 vertroebelde. Een dergelijke onderverdeling bestond tot voor kort bijvoorbeeld in ruimte 1.03. Vertrek 0.10 is, op zijn beurt, door verwijdering van een nadere indeling een (te) grote ruimte geworden die zich van de rechter binnenplaats tot de achtergevel uitstrekt.

- 0.00 De vestibule heeft een pilastergeleding langs de wanden. Deze hangt samen met de in- en uitzwenkende lijsten die rond het plafond lopen. Het plafond heeft een rechthoekige perklijst met aan de koppen hol/bol verlopende lijstjes in een vormgeving die geënt is op een 'Franse' stijl van het tweede kwart van de 18de eeuw, net voor het Rococo. Het ovaal daarbinnen komt wat grof over.
- 0.01 De gang achter de vestibule, lopend in de richting van het achterhuis, vertoont een gelaagde geschiedenis. Dit is aan onder meer de deuren goed te zien. De pilastergeledingen en de plafondvakken volgen de indeling van de vestibule. De tegels van hardsteen en marmer hebben hetzelfde stramien als de pilasterreeksen. Het puitje aan de voorzijde van de gang heeft een bovenlicht met geëts glas.
- 0.02 Het linker voorvertrek is na het midden van de 19de eeuw opnieuw aangekleed in een (neo-) Lodewijk XVI- stijl. Hier treffen we aan de vensters markant 19de-eeuws (?) hang- en sluitwerk en 'echte' vensterbanken. Het spitsboogvenster in de achterwand met glas in lood waarop de tekst 'Kennis is macht' stamt uit vermoedelijke de jaren veertig van de 20ste eeuw; het snijlicht boven de voordeur met het jaartal 1949 zou ermee samen kunnen hangen.
- 0.03 Waar de aankleding van het voorvertrek een wat later in de 18de eeuw gelegen stijlperiode imiteert, vertoont het tweede vertrek links in het voorhuis Lodewijk XIV-vormen. De schouwpartij met zijn zwart-grijs geaderde marmeren mantel en houten gesneden boezem bevat ranke lijsten en robuuste voluten (afb. 14). Het plafond is al even barok met zijn forse en bolle lijstwerk en in- en uitzwenkende curven (afb. 15). De Lodewijk XIV-stijl was allereerst courant in de vroege 18de eeuw en is in de loop van de 19de eeuw opnieuw populair geworden, als neo-stijl. Hoewel dit vertrek een vrij zuivere uitvoering lijkt te bezitten, rijst de twijfel of de aankleding de oorspronkelijke is: is hier niet zoals elders in het pand in de loop van de 19de eeuw een nieuw interieur ontstaan?

Naar verluidt maakte de recente toestand van het pand een sanering van interieurs noodzakelijk. Nadeel hiervan is dat door het opruimen ook informatie over bijvoorbeeld historische wandbespanningen, in elk geval de bijbehorende betengeling, verdwenen is. Tegelijkertijd biedt het kuisen zicht op anders onzichtbaar gebleven sporen.

De bouwmuur links in dit vertrek vertoont intrigerende bouwsporen, waaronder die van een haardplaats, excentrisch gesitueerd – achter de tegenwoordige schouwpartij. Het metselwerk in de 2 m brede zone nabij de binnenplaatsvensters oogt bovendien aanzienlijk ouder dan het meer homogene metselwerk van de rest van de muur en van andere muren. Is hier een restant van de oudste verbouwing te zien? De stroomlaagjes net boven de tegenwoordige vloer suggereren dat ook. (Men moet zich bij dergelijke materie realiseren dat het maaiveld voor het huis aanmerkelijk hoger ligt dan enkele eeuwen geleden en dat dat verschil consequenties kan hebben voor de reconstructie van ouder vloerniveaus binnen in het huis – hoger of lager, eventueel keldertjes, etc.).

- 0.04 Buitenruimte** met rondom muurwerk uit diverse perioden. Het veelhoekige portaal (**0.06**) behorend bij de keldertrap is een latere toevoeging. De uitbouw van de wc (**0.05**), over twee lagen, is nóg jonger, blijkt uit vergelijking van muurwerk, uit de eerste helft van de 20ste eeuw. Meer over de gevels en de daarin aanwezige bouwsporen leest u hierboven bij Gevels binnenplaats links.
- 0.07** In het vertrek linksachter vertoont de schouw tegen de bouwmuur een samengaan van uiteenlopende (stijl)elementen (afb. 17). De gemetselde haard stamt uit het recente verleden, het derde kwart van de 20ste eeuw. De boezem erboven is ouder en stamt gezien zijn neo-empire vormgeving in een wat slappe variant, uit de tweede helft van de 19de eeuw. De tegenoverliggende muur bevat een naar voren komend middenstuk. Hierop is de lambrisering aangepast alsook de bloklijst van het plafond. Helder is, dat er elementen in de wandbespanning wegvielen, zoals de deur nabij de achtergevel), dat er gerommeld is aan de betimmering en dat de kamerdeur in deze vorm niet bij het 19de-eeuwse interieur kan hebben gehoord. Belangrijke aanwijzingen zijn helaas verwijderd.
- De voormuur van het vertrek, grenzend aan de linker binnenplaats, heeft een koude aansluiting op de zijmuren. Die wand bevat bouwsporen waarvan de samenhang niet meteen begrijpelijk is. Niettemin is duidelijk dat het huidige venster – in of kort na 2006 – náást de plek van een verdwenen venster terecht kwam. Aan de buitenzijde van diezelfde muur is, vanaf de binnenplaats, overigens ook te zien dat er eerdere muuropeningen zijn weggewerkt.
- 0.08** Bij het achterportaal zijn de rondom lopende betimmering of lambrisering en de ‘gebroken’ deur in de voorwand belangrijke onderdelen. Die deur oogt breder dan hij is, want slechts tweederde deel ervan scharniert daadwerkelijk open. De reden is de erop aansluitende dwarswand aan de zijde van het trappenhuis. De kooflijst die om het plafond ligt risaliseert boven de gangdeur en daar tegenover boven de achterdeur; aan de achterzijde is de accentuering prominenter. Het is de vraag wat voor historische afwerking er op het eenvoudige plankenplafond, boven de witte verf, schuil gaat.
- 0.09** Achter sluit op de middengang een ‘verkeersknooppunt’ aan. Om het vloerniveau van het achterhuis te bereiken (vanwege de halfondergrondse kelders een bel-etage) dient een trapje met zeven treden te worden overbrugd. Rechts van het bordes begint het trappenhuis dat de diverse bouwlagen verbindt (afb. 22). Het is een (laat-)19de-eeuwse trap, wat onder meer blijkt uit de gesneden trappaal in combinatie met de industrieel vervaardigde spijlen van het traphek.
- 0.10** Rechtsachter is een diep vertrek gelegen. Het is eerder opgedeeld geweest in minstens twee gedeelten, zoals de restanten van stookplaatsen aangeven. De voorwand is verdwenen in de discotheektijd, rond 1970. Een oude samengestelde balklaag boven de achterste helft is door brand verwoest. Hiermee verdween een 17de-eeuws onderdeel. De moer- en kinderbinten zijn met nieuw hout terug gebracht.
- 0.11** Dit is **buitenruimte**. De binnenplaats heeft een overkapping gehad die alweer, bijna, spoorloos verdwenen is. Meer over de gevels en de daarin aanwezige bouwsporen leest u hierboven bij Gevels binnenplaats rechts.
- 0.12 en 0.13** Ruimte 0.12 is een smal vertrek / doorgang met rondboogvormige doorgang vanaf het binnenplaatsje. De rechtermuur bestaat uit vrij recente kalkzandsteenblokken, een dichtzetting van een opening naar het rechts gelegen buurpand. Ruimte 0.13 is een smalle middengang naar de vroeger met een glaskap overhuifde binnenplaats van het rechtse bouwdeel. De ouderdom

van de gang is onzeker, maar hij komt al voor op de tekening uit 1894 (afb. 51). Gezien o.a. de betegeling is de middengang aangepast bij de totstandkoming in 1908 van de ontsluiting / vestibule die uitkwam in het rechter buurpand. Afgaande op de tekening van veertien jaar eerder, was er toen een trap in de smalle beuk die later ruimte 0.12 zou worden. Zie ook 1.15, hierna.

0.14 Links achter het voorvertrek 0.15 wordt het restant van een kluis-kamertje aangetroffen, dat in 1894 en 1908 als onderdeel van het voorvertrek ('chefs-kantoor') op tekening is gezet (afb. 51 en 52). Aanvankelijk was het alleen toegankelijk vanaf de voorkamer, maar in 1908 was de toegang verlegd naar de (overdekte) binnenplaats. Een ondiep voorportaal aan de zijde van ruimte 0.15 is weg gehaald. Er resteert een zwaar uitgevoerde betonbalk van.

0.15 Dit vertrek rechtsvoor is één van de grootste vertrekken. Het gestuukte plafond is in principe monumentaal, maar de staat ervan is zorgwekkend. Boven de deuren in de linkerwand en links in de achterwand (naar 0.14) zijn afbeeldingen geschetst die dienden als voorbeeld waarnaar ambachtslieden – in stuc of houtsnijwerk? – hun producten moesten maken. Vooral het mensfiguurtje tegen de achterwand is bijzonder, want zeldzaam (afb. 26). Het lijkt een figuurtje uit de 17de eeuw, al zegt dat niet alles over de daadwerkelijk ouderdom. In de achterwand is ook het frame opgenomen van een achthoekige rozet of oculus (lichtvenster), waarvan de functie niet helder is.

Eerste verdieping

1.00 Middengang. Uit de brede vloerdelen in deze centrale gang blijkt, net als in aangrenzende vertrekken, dat de historische vloer er nog grotendeels is. (Overigens: bij het vlieringzoldertje boven de middengang op de tweede verdieping, ruimte 2.00, is goed waar te nemen dat de delen met losse veren zijn verbonden.) Dit zegt ook iets over de mate waarin de onderliggende balklaag is behouden. Zie tevens de paragraaf Constructies.

1.01 Dit is het middenvertrekje, gelegen aan de voorgevel (afb. 29). Aan het omlopende metselwerk is te zien dat dit vertrek in één keer tot stand kwam. Inclusief betimmering en paneeldeur zien we hier dus nog een 18de-eeuwse situatie. In de rechterwand is een doorgang naar de rechts voorin het pand gelegen kamer (1.04) dichtgezet. Het plafond is intussen ontmanteld.

1.02 Linksvoor bevindt zich een ruim vertrek met twee venstertraveeën aan de voorgevel en een stookplaats tegen de bouwmuur links (afb. 30). De schouwpartij heeft een wat vlakke boezem in bruin geaderd marmer en een even vlak door snijwerk gedecoreerde mantel (afb. 30). De omlopende lage lambrisering mist eveneens detail en diepte, waardoor deze elementen – het weinige dat van de aankleding resteert – een betrekkelijk recente toevoeging aan het gebouw lijkt. Dit idee nemen de binnenluiken van de vensters, die zijn gevat in naar de grond lopende nissen, niet weg.

Het plankenplafond is egaal wit gesausd. Zit daar meer (gevarieerdere, historische) afwerking op? De planken of delen liggen haaks op de voorgevel, waarmee zij aangeven dat de balklaag erboven evenwijdig aan die gevel liggen en dus enkelvoudig is uitgevoerd. De bespanningen van de wanden zijn weg. Hierdoor is te zien dat de rechtermuur, aan de zijde van de gang en het kleine vertrek middenvoor, is beraapt met een lichtgrijze kalklaag. De overige muren bestaan uit 18de-eeuws metselwerk.

1.03 Dit is het tweede verdiegingsvertrek in de linkse helft van het complex. Tot voor kort waren hierin met tussenwandjes drie kleine kamers afgescheiden, die gezien hun jonge geschiedenis en afwerking weinig cultuurhistorische betekenis hadden. Linksmidden wordt een stookplaats aangetroffen. De achterwand bevat twee vensters die uitzien op de linker binnenplaats. Afgezien van de

betimmering van die binnenplaatsgevel en gedeelten van de schouwpartij is het vertrek ontdaan van historische aankleding. Links en rechts van de schouw is een verwarmingsradiator aangebracht. De rechtermuur en voormuur zijn beraapt met een lichtgrijze kalklaag. Net als het voorvertrek ligt boven dit vertrek 1.03 een plafond uit houten delen.

- 1.04 Dit grote voorvertrek links heeft een dwarsbeukje aan de achterzijde in zich opgenomen (afb. 31). De oorspronkelijke omvang van het voorvertrek tekent zich in het uitvoerig geprofileerde houten plafond nog af, met een omlopend cartouche-fries. Dit feit verklaart de positie van de stookplaats naast het hart van de rechtermuur. Die stookplaats is overigens net als andere aspecten van indeling en aankleding ontmanteld.

Achter het vertrek bevond zich ooit een rechte trap naar zolder. De trap stond dwars in een smalle beuk, die van het vertrek werd gescheiden door een 'zachte' vakwerkwand met stuc op riet. Van die interessante wand resteert een kleine strook. De trap is eerst 180 graden gedraaid en werd later verplaatst naar het opgedeelde achtergelegen vertrek (1.05). De linker muur is beraapt met een lichtgrijze kalklaag.

- 1.05 Aan het plafond is af te lezen dat een ooit redelijk fraai aangekleed vertrek, gelegen voor de rechtse binnenplaats, in twee kleinere ruimtes werd opgedeeld. In het rechts afgescheiden gedeelte kwam onder andere een moderner plafond, waarbij de bovengelegen vloerconstructie ook iets werd opgetild (afb. 32). De indruk kan ontstaan dat het rechtse gedeelte ten behoeve van een zoldertrap werd afgescheiden. Die trap kwam er wel, maar pas in tweede instantie. De opdeling van het vertrek hing samen met de ontsluiting van en verbinding met de verdieping van het aan de rechterzijde gelegen pand, Wolwevershaven 36-37. Zie hiervoor ook de plattegrondtekening uit 1908 (afb. 53), welke tevens toont dat het linkse vertrekje als 'archief' diende.

Het metselwerk van de rechter bouwmuur laat momenteel, in ongepleisterde staat, zien dat het hier gemaakte gat in twee recente fasen werd gedicht. De dichtgemetselde deur aan de andere kant van het nu weer ongedeelde vertrek, welke deur tot de gang zou moeten leiden, staat overigens niet op de vroeg-20ste-eeuwse tekening. In de achtermuur zitten drie wandopeningen die eveneens gefaseerd ontstonden (zie de behandeling van de rechtse binnenplaats, hierboven).

- 1.06 Hierin bevindt zich een wc uit het recente verleden. De uitbouw waarin dit vertrekje is geplaatst kwam, zoals gezegd, ergens in de vooroorlogse decennia tot stand. De imposante deur is ouder, de aankleding van het toilet is, uiteraard, jonger.

- 1.07 en 1.08 Links achterin de linkerhelft van het achterhuis zijn op een opvallende, geïmproviseerd ogende manier twee vertrekken 'gefrommeld'. Zijn zij ooit één vertrek geweest, met de omvang van de ondergelegen kamer? Door verwijdering van zachtboardplafonds en recente, onbelangrijke wandbekleding is daarover onlangs meer in het zicht gekomen.

De stookplaats die tegen de linker muur in het achtervertrek (ruimte 1.08) staat, is in dat geval verplaatst, net als op de tweede verdieping. De huidige schouwpartij weerspreekt dat idee in elk geval *niet* en lijkt zelfs een argument vóór te bieden. Het heeft een wat merkwaardige hybride vormgeving, waar het toegepaste interieurstijlen betreft (afb. 35). Het plafond sluit met de vormen van het lijstwerk op de schouwboezem aan en is daarmee gelijktijdig tot stand gekomen. Zoals in andere vertrekken zien we in 1.08 een restant van een vroeger imposanter 'neo-interieur'. Links en rechts van de schouwpartij zijn vaste kasten aangebracht waarover de behangsels en andere betimmeringen doorliepen. De binnenkant van het bovenkastje nabij de achtergevel is vanaf de zolder te zien.

Het voorste kamertje, ruimte **1.07**, heeft nu een open balkenplafond en kale wanden (afb. 33). Het is duidelijk dat ook hier een wat luxueuzere aankleding heeft bestaan. De deurpartij, met stevige deur, geprofileerd kozijn en het restant van een bovendeurstuk, refereert daar nog aan. Op de wand die de twee vertrekken sinds op zijn laatst de 19de eeuw scheidt, is aan de zijde van **1.07** een tekening in wit krijt aangebracht (afb. 34). Deze is de schets van een ornament dat op een of ander interieuronderdeel zijn plek moest krijgen. Zoals ook in de vertrekken 0.03 en 0.15 het geval, zien we hier de ambachtslieden bijna aan het werk. De bouwmuur links en de voorwand die grenst aan de binnenplaats zijn in latere instantie verbonden. In de hoek is iets vergelijkbaars te zien als bij het ondergelegen vertrek.

1.09 Achter ligt een klein middenvertrek. In de linkerwand bevindt zich een deurpartij naar vertrek 1.08. De betimmering van het vertrek is opmerkelijk. De lambrisering bevat namelijk grenen én eiken paneeltjes. Dit verklaart iets van de deurpartijen in de voorafgaande en aangrenzende ruimtes (zoals 1.10). Het daar toegepaste naaldhout is qua historiciteit niet overschatting; de pui met het rondgesloten venster wijst bijvoorbeeld op een 20ste-eeuws ontstaan. Het fraaie barokke stucplafond geeft aan dat dit vertrek, ondanks de aanpassingen aan het houtwerk, zijn oorspronkelijke maat behield.

1.10 Bordesje met een trap die afdaalt naar de voorgelegen gang. In de zij- en achterwanden treft men deurpartijen. Aan de voorzijde staat een nog jonge pui uit ongeschilderd naaldhout. De verkeersknoop aan de linkerhand is het meest opvallend. De verspringende wand aan die zijde hangt samen met het in de 19de eeuw opdelen van een groter vertrek linksachter in de geringer bemeeten kamertjes 10.7 en 1.08. Zie over het plankenplafond van de laatste travee, gesitueerd achter en bovenaan de gangtrap, het volgende lemma.

1.11 Vanaf de tussen eerste en tweede verdieping gesitueerde trap leidt, aan de achterzijde, een wat onhandige overstap tot een klein portaal. Dat grenst aan het grote vertrek 1.12. Uit het plankenplafond is op te maken dat de wand die dit portaal van het laatste stuk van de middengang (1.10) scheidt, later is geplaatst. Dat zien we ook aan het plafond aan de andere kant (links) van dat muurtje, maar daar is met een tussenlat – niet in verstek aangebracht! – nog de suggestie van een afgerond geheel gewekt.

1.12 De grote ruimte rechts in het achterhuis is niet langer in drie vertrekken gedeeld; de tot voor kort aanwezige wandjes zijn er inmiddels uit. Linksmidden bevindt zich in het balkenplafond een grote opening die hoort bij een half rond verlopende trap die in 1908 als onderdeel van de ‘conciërgewoning’ werd getekend (afb. 36). Die trap maakte deel uit van een tussenbeuk waarvoor en waarachter een relatief klein vertrek lagen. Met dat in het achterhoofd zijn resten van een stookplaats (links) en een doorgang (rechts) in het vroegere voorvertrek te verklaren. Opvallend aan de genoemde vroeg-20ste-eeuwse plattegrondtekening is dat er alleen vanaf het buurpand rechts een toegang was; het huidige Wolwevershaven 38-39 was er niet langer mee verbonden.

De voormalige achterkamer bezit nog het restant van een stookplaats tegen de rechterbouwmuur. Hier was een schouwpartij gesitueerd. Net als in sommige andere vertrekken had deze een neo-barokke vormgeving in een wat vlakke uitvoering. Van de aankleding van dit inmiddels sterk vergrote vertrek resteren lage lambriseringen en vensterbetimmeringen aan de achterzijde.

Tweede verdieping / zolders

- 2.01** Links voorin het pand treft men de grootste zolder. Deze ruimte dankt zijn karakter met name aan de standvinken en halfspanten langs de wanden. Zij dragen onderslagbalken en dekbalken. Erop staan de spanten van twee van de drie haakse zadeldaken (zie de paragraaf Constructie).
- 2.02** Rechtsvoor bevindt zich een kleinere zolderruimte, onder één van de zadeldaken, die zich tot de gevel aan de rechtse binnenplaats uitstrekt. Tot voor kort was er aan de voorzijde een vertrekje afgescheiden. Een belangrijk maar gemakkelijk over het hoofd te zien element is het – van binnenuit gezien – linkse van de twee vensters in de achterwand. Of het van oudsher op deze plek zat is niet waarschijnlijk, maar het oogt 17de-eeuws en zou terug kunnen gaan op één van de oerkernen die op dit perceel hebben gestaan.
- 2.03** Dit grote vertrek rechtsachter wordt gekenmerkt door de geheel zichtbare kapconstructie. Linksmidden is een vide tot stand gebracht, waarboven een kleine katrol voor takelwerk hangt. De dekbalk van het spant boven het gat heeft geen korbeel meer. Bovendien ligt het constructief gesproken wat discutabel op een deurkozijn. Dat laatste lijkt daarom in latere instantie geplaatst.
- 2.04 en 2.05** Links in het achterhuis bevinden zich achter elkaar twee vertrekjes met houten wanden. Zij zijn van elkaar en van de overloop en het achtervertrekje gescheiden door tegen stijlen en regels gespijkerde planken. Dit lijkt een 19de-eeuwse situatie, waarbij gebruik is gemaakt van de eerder ontstane kapconstructie, zoals een standvink in de wand tussen 2.05 en 2.06.
- 2.06** Middenvertrekje tegen de achtergevel, met houten wanden voor en links. Aan de linkerkant zijn twee vaste kasten aangebracht. Rechts bevindt zich een stenen bouwmuur, die het diepe (zeer oude?) bouwdeel begrenst dat rechts in het achterhuis ligt
- 2.07** Achter de middengang ligt een overloop. Hier treffen we een verkeersknoop, grotendeels begrensd door de houten wanden waarmee de vertrekjes 2.04, 2.05 en 2.06 zijn afgeperkt. Daarnaast liggen de trap naar de ondergelegen verdieping en, verder naar rechts, de grote (zolder)ruimte 2.03.

Afb. 4: De voorgevel: vijf vensterassen met oude kozijnen en met ramen en glas uit diverse periodes. Het metselwerk stamt voor een belangrijk deel uit de 18de eeuw, al zijn daarvan ook zones vernieuwd. De gedecoreerde middenpartij blijkt een combinatie van 18de- en 19de-eeuwse onderdelen.

Afb. 5: De achtergevel, een 'vijfasser' met vensters uit zeer uiteenlopende periodes. Linksonder was in het laatste kwart van de 20ste eeuw een doorlopende pui aangebracht. De wijze waarop rechts de souterrainvensters op die van de bel-etage aansluiten is het gevolg van wat eerdere ingrepen.

Afb. 6: Stoepje tegen de achtergevel met eronder de keldertoegang. De foto geeft er *iets* van weer, zij het niet alles: de stoep en de elementen die deze omgeven bestaan uit hardstenen elementen uit meerdere periodes. Het hier getoonde hekwerkje laat net als de kelderdeur zien, dat deze entrees meer dan eens zijn aangepakt – al staat buiten kijf dat de doorgangen zelf er sinds de 18de eeuw zitten.

Afb. 7: Ruimte -1.01. De grote kelderruimte linksachter, gezien naar achter. De opzet zal uit de 18de eeuw stammen, maar in de aankleding zien we ook veel 19de-eeuwse elementen. De zesdelige ramen in de voor- en achtervensters zijn van nog latere datum, zie ook afb. 5.

Afb. 8: Ruimte -1.01 naar rechts, met de doorgangen naar de kleine ruimtes. Deur en kozijn van de voorste ruimte (-1.02, rechts op de foto) behoren tot de oudste onderdelen van de kelder of het onderhuis. Zij zouden kunnen terug gaan op een versie van de kelder die voorafging aan de huidige, die 19de-eeuws lijkt.

Afb. 9: Ruimte 0.00, de vestibule. Dit plafond oogt vroeg-18de-eeuws, maar zoals bij vertrek 0.03 zit het middenovaal er wat krap in. Is dit allemaal in de latere 19de eeuw nog eens aangepakt?

Afb. 10: Ruimte 0.01, de middengang gezien naar de voordeur.

Afb. 11: Ruimte 0.01; geëtst glas in het bovenlicht vooraan de gang.

Afb. 12: Ruimte 0.02, gezien in de richting van de linker bouwmuur. De schouwpartij is, net als andere overgebleven onderdelen van de aankleding, een 'neo' uit de latere 19de eeuw.

Afb. 13: Ruimte 0.02, de spitsboog (1949? In samenhang met onderwijs aangbracht?) in de achterwand. Rechts ervan ziet men de deuren met betimmeringen en omlijsting van bovendeurstukken ('dessus de porte').

Afb. 14: Ruimte 0.03. Merk op dat het metselwerk rechts van de schouw ouder oogt. Daar bevindt zich ook een roetbaan van een eerdere stookplaats. De stroomlaag eronder leidt tot de vraag wat is wegge- werkt.

Afb. 15: Ruimte 0.03. Het stucplafond oogt als een vrij zuiver 'Lodewijk XIV'-exemplaar, maar er zijn wat elementen die twijfel zaaien. De middencirkel zit er bijvoorbeeld wat krap in.

Afb. 16: Buitenruimte 0.04, de linker binnenplaats.

Afb. 17: Ruimte 0.07, de linkerwand met de schouwpartij uit de late 19de *en* late 20ste eeuw.

Afb. 18: Ruimte 0.07, de rechterwand. Men heeft er herhaaldelijk aanpassingen aan deuren en lambrisering gedaan. Doordat de wandbespanning – met uitzondering van reepjes bovenaan – met de bijbehorende tengels is weggehaald, is het metselwerk zichtbaar. Vergelijking wijst uit dat dit 18de-eeuws werk is. Op een enkele plek (zie 0.03) wordt een stuk muur aangetroffen dat afwijkt en ouder kan zijn. Nabij de achtergevel is een oude toegang die direct tot de het portaal bij de achterdeur leidt, nog half weggewerkt.

Afb. 19: Ruimte 0.07. Het middenrozet van het stucplafond heeft een eenvoudige doch verfijnde neo-empire-vormgeving.

Afb. 20: Ruimte 0.08, de hoek linksachter: drie of zelfs vier generaties panelen en lijsten?

Afb. 21: Ruimte 0.08. Vanwege een muur die haaks aansluit op het linker gedeelte kan slechts twee- derde van deze deur open.

Afb. 22: Ruimte 0.09, gezien naar rechts: de trap naar de eerste verdieping.

Afb. 23: Ruimte 0.10, gezien naar voor. Bovenaan de foto is het gereconstrueerde moer- en kinderbinten-plafond te zien.

Afb. 24: (Buiten)ruimte 0.11. We zien de voorwand van de binnenplaats rechts in het bouwblok, naar voor. De rondgesloten opening links op de foto leidt naar een onbestemd smal gangetje, maar links daarvan was een verbinding naar het oostelijke buurpand te vinden. Dat maken de kalkzandsteen metselstenen ook inzichtelijk: hier werd wat dichtgezet. Op de bouwtekening uit 1894 is zichtbaar dat zich in die kleine travee een trap bevonden heeft, bereikbaar vanuit het voorvertrek (ruimte 0.15).

Afb. 25: (Buiten)ruimte 0.11, de eerste en tweede verdieping gezien naar voor. Deze drie wandopeningen zijn gezamenlijk te zien op de bouwtekening uit 1908. De vensters links en rechts waren voordien al in een andere vorm aanwezig. De detaillering, met name aan de binnenkant zichtbaar, wijst uit dat het rechtse van de twee het meest van zijn 19de-eeuwse vorm behield. Geheel boven is het rechtse van de twee vensters met draairamen het exemplaar met onderdelen van een ouder (kruis)venster.

Afb. 26: Ruimte 0.15. De opmerkelijke schets boven de deur links in de achterwand die een oudhollandse figuur voorstelt. Kennelijk diende hij als voorbeeld voor een uitgewerkte decoratie ter plaatse. De deur die er nu zit is zowel qua kozijnhout als omgevend metselwerk 20ste-eeuws. Het is de tekening die verduidelijkt dat hier sinds lang een doorgang is. De bouwtekeningen bevestigen dat.

Afb. 27: Ruimte 0.15, het midden van de achterwand. Deze achthoekige 'nis' heeft een onbekende oorsprong, maar zou samen kunnen hangen met de trap die hierboven van links naar rechts tussen de eerste verdieping en de zolder liep. Werd hier door een oculus licht gegeven aan een achterliggend hoog vertrekje? Werd de opening in latere instantie opgevuld, tot een verdiept vlak? Jammer genoeg ontbreekt heden ten dage de aankleding die wellicht zou kunnen helpen deze vragen te beantwoorden.

Afb. 28: Ruimte 1.00, de middengang op de verdieping naar voor. De overgang in de vloer doet vermoeden dat er constructief sprake is van een cesuur. De balken die dit zouden kunnen onderbouwen of ontcrachten zijn niet in het zicht gekomen.

Afb. 29: Ruimte 1.01, het voorvertrek waarop de middengang eindigt. Aan het omlopende metselwerk is te zien dat dit vertrek in één keer tot stand kwam. Inclusief betimmering en paneeldeur zien we hier dus nog een 18de-eeuwse situatie.

Afb. 30: Ruimte 1.02, het vertrek linksvoor. Schouwmantel en boezem tegen de linker bouwmuur bezitten beide een wat vlakke 'neo'-vormgeving. Ter plaatse van waar een geschilderd schouwstuk had moeten zitten vinden we recent behang.

Afb. 31: Ruimte 1.04, het vertrek rechtsvoor op de verdieping, gezien naar achter. Het laatste gedeelte is een in latere instantie bij het voorvertrek getrokken dwarsgelegen trappenhuisje. Tegen de achtermuur tekenen zich twee trappen af, in elkaars tegengestelde richting. Meer recent werd er een trap rechts vanuit het achtergelegen vertrekje (1.05) gemaakt. Het is niet uitgesloten dat het bovenste stuk daarvan het verplaatste restant is van de oude trap die zich links op de achterwand aftekent.

Afb. 32: Ruimte 1.05, gezien naar linksvoor. In 1908 werd van een achtervertrek een gedeelte afgescheiden dat meteen naar rechts werd vergroot met een doorbraak van de met het buurpand gedeelde bouwmuur. De 19de-eeuwse kooflijst (later achter een plafond verstopt en merk ook de nissen op!) en de nieuwere lijst met sjabloonrand getuigen van deze fasering.

Afb. 33: Ruimte 1.07 naar het midden gezien. We zien onder meer forse balken die bij de 18de-eeuwse opzet van het achterhuis links kunnen horen.

Afb. 34: Ruimte 1.07 met op de achterwand een geschetst voorbeeld van hoe het *in 3D* in de nabijheid als snijwerk uitgevoerd moest worden, Hoogstwaarschijnlijk 19de-eeuws.

Afb. 35: Ruimte 1.08, in de richting van de linker bouwmuur.

Afb. 36: Ruimte 1.12, gezien naar voor. Voorheen was dit in drie vertrekjes met een trappenhuis opgedeeld. Vooral op het plafond vertonen zich daarvan nog in ruime mate sporen.

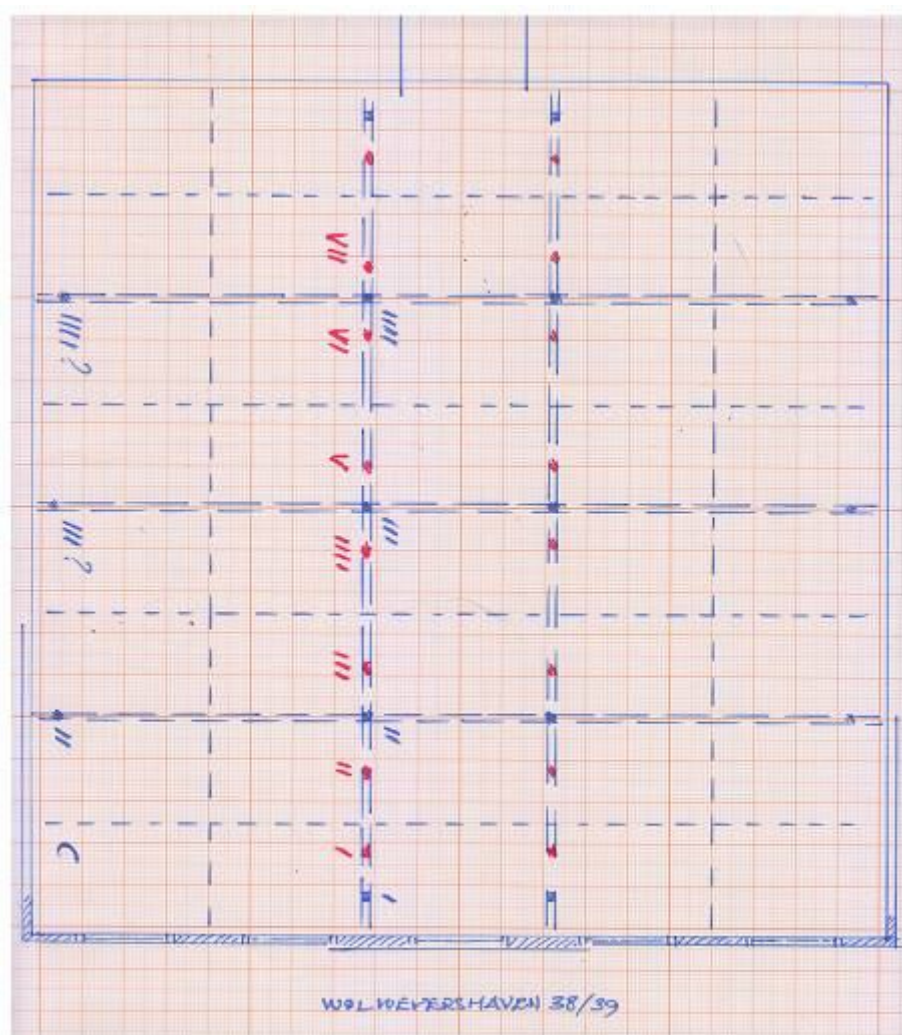
Afb. 37: De daken van het voorhuis en de nok boven de middengang, gezien naar voor over de rechtse binnenplaats.

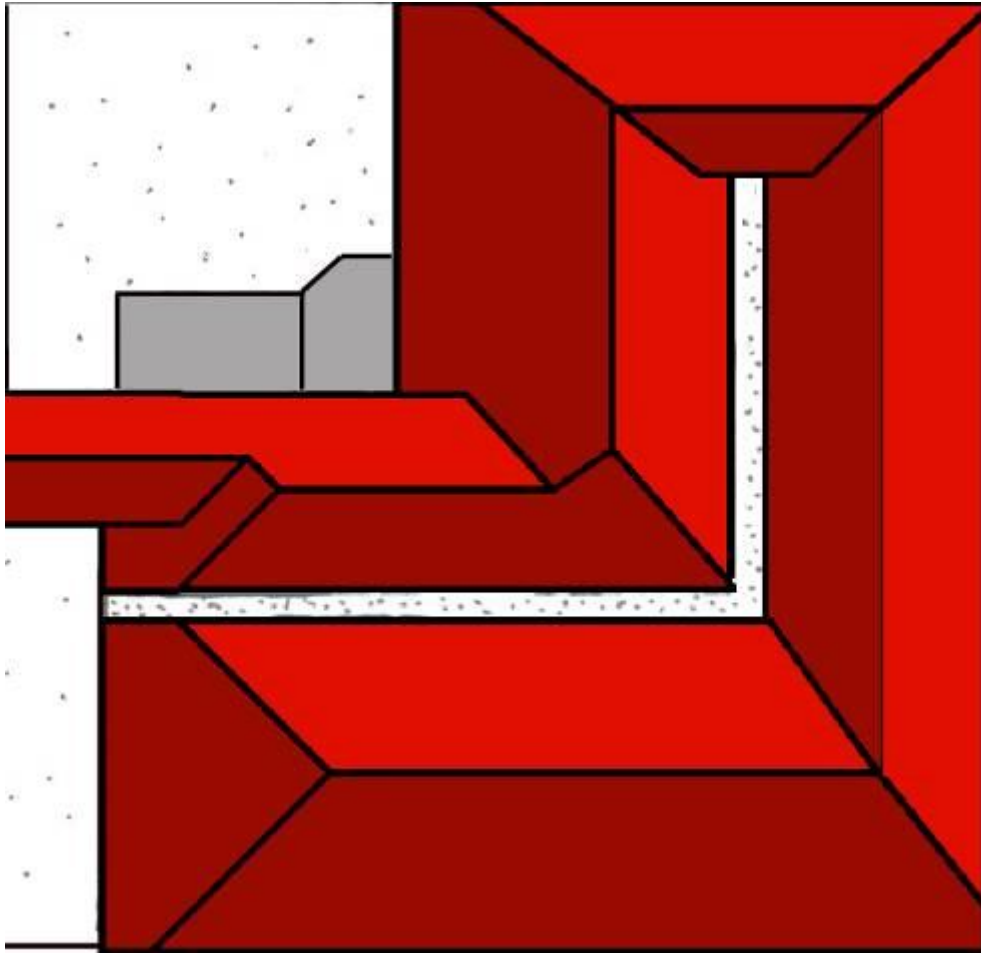
Afb. 38: Ruimte 2.03, het restant van een vermoedelijk 17de-eeuwse kruisvenster in de binnenplaatsgevel.

Afb. 39: Ruimte 2.01 - 2.02, overzicht over de voorzolder links, naar linksvoor.

Afb. 40: Schema met het stramien van de kap van het voorhuis, met op één van de reeksen standvinken de twee telsystemen aangeduid. De gehakte telmerken zijn bekeken om de systematiek vast te stellen, maar niet uitputtend onderzocht. [Veerman Bouwhistorie]

Afb. 41: Schema van het dakenplan boven het achterhuis, achtergevel rechts. [Veerman Bouw-
historie i.s.m. architect Barry Broekhuijse]

Afb. 42: Ruimte 2.07, het overloopje achter met blik op de kamers links ervan, 2.04 en 2.05

Afb. 43: Het achterste kapje, dwars gelegen aan de achtergevel, naar rechts.

Afb. 44: Ruimte 2.08, de zolder van het achterhuis rechts, richting achterzijde.

2 Bouw- en gebruiksgeschiedenis

Stedenbouwhistorie

Dordrecht ontstond op de oevers van een rivierarm, de Thure of Thuredrith.² De nog bestaande Wijnhaven en Voorstraathaven behoren tot de oudste, hoog-middeleeuwse structuren van de stad. Wat er precies door mensenhand gemaakt is en wat in hoofdzaak door natuurlijke processen gemaakt is, staat nog altijd ter discussie en blijft hier buiten beschouwing. Vast staat niettemin dat de vloeibare ruggengraat lang dienst deed als haven. De doorvaarbaarheid ervan werd in de loop van de 14de eeuw beperkt door onder meer de bouw van sluizen en een koopmanshal – later opgenomen in het stadhuis.

Daarom doorgroef men in de vroege 15de eeuw een grote zandplaat evenwijdig aan de Maas. De baggerwerken resulteerden in een havenbekken én een schiereiland langs de rivier. Zo kreeg Dordrecht een Oude en een Nieuwe Haven. Het *Nieuwe Werck* bleef lang in ontwikkeling, waardoor het een eeuw of twee duurde tot straataanleg, parcellering en bebouwing vaste vorm hadden. Juist in die fase kreeg de Nieuwe Haven een uitbreiding aan de noordoostzijde toen in 1609 de Wolwevershaven werd aangelegd. Het bekken kreeg aan het uiteinde een eigen verbinding met de rivieren, ongeveer ter hoogte van de ontmoeting van Merwede en Maas. Voortaan was het Nieuwe Werck geen schiereiland meer, maar een eiland dat door bruggen met de oude stadskern was verbonden.

Het vroegmoderne staaltje stadsuitleg bracht aanvankelijk een mengeling van wonen en bedrijvigheid, met veel pakhuizen aan de waterbekkens. Gaandeweg steeg het prestige en begonnen de aldaar gevestigde kooplieden dat uit te drukken in eigentijdse architectuur. Zo laten de luxueuze lijstgevels uit de eerste helft van de 18de eeuw zich verklaren, waarbij inbegrepen de ‘gezichten’ voor en achter van Wolwevershaven 38-39.

Bouwfasen

Fase 0: 1609. De Wolwevershaven werd aangelegd na toenemende verzanding van de (15de-eeuwse) Nieuwe Haven.

Fase 1: Nieuwbouw in de vroege 17de eeuw. Een samengestelde balklaag die behouden was in het achterhuis van het rechtse pand vormde het restant van een vroege fase op deze plek. Is de wisselende penantbreedte eveneens een aanwijzing? Hoogstwaarschijnlijk is er in muren en/of constructies meer behouden van deze uiterlijk/cosmetisch verder weggewerkte fase.

Fase 2: 1721. Het voorhuis is vernieuwd; twee huizen zijn samengetrokken en verenigd acht één brede vijf-assige gevel aan de Wolwevershaven. In elk geval de opzet van de gevel – waaraan tevens zichtbaar is dat de 19de eeuw een fors stempel drukte – en gedeelten van de indeling en interieurs gaan hierop terug.³

Hiervan zou Govert III van Slingelandt (1694-1767), zoon van de hooggeplaatste – o.a. raadspensio-
naris – Simon van Slingelandt en zelf ontvanger-generaal over Holland en West-Friesland en
drossaard van de stad en baronie van Breda verantwoordelijk zijn geweest. Eén van de versies van
Schoumans weergave vermeldt 'ONTF^R GEN^L VAN SLINGELANDT. A:Schouman. Fec. A^o 1729.'

Fase 3: 1742. Afgaande op de gevel aan de rivierzijde⁴ met het opschrift 'MDCCXLII' is op dat moment een verbouwing aan de achterste bouwdelen uitgevoerd. Inwendig zijn (constructieve) elementen te vinden die op die fase terug voeren.

Fase 4: Omstreeks 1832. De kadastrale Minuut (afb. 49) laat het voorlopige 'eindbeeld' [JV] zien met een brede achterbouw die rechts achter een belending doorgaat. Links halverwege een lichthof die zonder twijfel de oude scheiding tussen voor en achter markeert.

Fase 4B: '1830', opschrift op een balk in de kap van het achterhuis. Slechts plaatselijk herstel?

Fase 5: 1868, opschrift op de rechtermuur in het tweede vertrek links beneden (ruimte 0.03, afb. 50). Zien we hier een getuigenis van de neobarokke fase waaruit de muurschetsen *alle* dateren? Dan is dit geen tussen- of subfase.

Fase 6: 1894. Een enkele bouwtekening, behorend bij een ingreep aan de rechterhelft (afb. 51), laat alleen het voorhuis zien en daarbij de linkerhelft nog slechts schematisch en niet ingedeeld. Duidelijk is, dat het gaat om een verbouwing van de rechtse beuk in samenhang met het aangrenzende buurpand, tegenwoordig Wolwevershaven 36-37. Er was ten minste één doorgang in de gemene muur die nrs. 37 en 38 delen. Op de overgedragen kopie naar een microfiche-readerprint van de bouwtekening is een eventueel verhelderende arcering nagenoeg weggevalen.

Niettemin lijkt het er sterk op dat de kluis linksachter het kantoor toen tot stand kwam. In 1894 was de trap tussen begane grond en eerste verdieping rechts achter het vertrek gesitueerd. Dit betekent niet meteen dat op de verdieping (zie de uitweiding bij ruimte 1.04) ook de oude dwars geplaatste trap(pen) toen verviel(en). Sterker: in 1908 stond er nog een dergelijke dwarstrap, komend vanaf de middengang, getekend.

Fase 7: 1908. Een grote ingreep aan de rechterhelft en verdergaande verbindingen van de rechterbeuk met het rechter buurpand, Wolwevershaven 36-37. De plantekeningen van de begane grond en de eerste verdieping verhelderen veel hele en halve bouwsporen die in de huidige toestand soms moeilijk te duiden zijn. Op de bouwtekeningen hebben wij in oranje extra aangezet wat blijkens arceringen op de originelen vernieuwde openingen en andere elementen dan wel juist dicht-zettingen waren, zie afb. 52 - 55.

Er kwamen op beide bouwlagen diverse doorbraken tot stand waarmee in feite de rechterbeuk van 'ons' onderzoeksobject zich naar rechts keerde en zich van de rest van het 18de-eeuwse koopmanshuis afwendde. Het voorhuis werd in die richting tot een L-vorm uitgebouwd. De binnenplaatsoverkapping leidde tot nieuwe vensters in twee van de vier wanden aan dat bebouwde plaatsje. In het achterhuis werd links een stookplaats toegevoegd, inclusief kasten en vermoedelijk andere betimmering.

Fase 8A: Interbellum / tweede kwart van de 20ste eeuw; renovatie waarbij o.a. de wc-uitbouw aan de linker binnenplaats kwam tot stand. Hoogstwaarschijnlijk werden de souterrainvensters tegelijkertijd vernieuwd.

Fase 8B: 1949. Plaatselijke vernieuwingen, zoals het gedateerde snijlicht met de beer in zijn scheepje boven de voordeur, de spitsboog tussen de vertrekken 0.02 en 0.03, het glas in lood in de bovenlichten van de voorgevel, etc.

Fase 9: 1961. Het opschrift op de rechtermuur van vertrek 0.03 (afb. 50) laat zien dat de muur in '61 opnieuw kaal was en suggereert zodoende dat er een ingreep plaatsvond.

Fase 10: 1970. Verbouwing in de rechterhelft, ten behoeve van horeca en discotheek (afb. 57 en 58).

Fase 11: 2006-2007. Cascoherstel, vernieuwing van voegwerk achter, meer plaatselijk aangepakt bij de voorgevel, in nieuw venster aan de voorzijde van het begane-grondvertrek linksachter (ruimte 0.07). Voorbereiding van verdere renovaties die niet tot uitvoering kwamen.

Fase 12: 2015. Sanering, planvorming en onderzoek ten behoeve van een restauratie en renovatie.

Afb. 45: De kaart van Jacob van Deventer geeft Dordrecht weer zoals de stad er rond 1545 uitzag. Op het niveau van de stedelijke structuur staan Van Deventers plattegronden te boek als betrouwbaar. Aan de noordwestkant van de stad was in zijn tijd uiteraard nog geen Wolweershaven te vinden, wel een zandplaat. [Regionaal Archief Dordrecht]

Afb. 46: Dordrecht zoals door kaarten- en atlasmaker Joan Blaeu gepubliceerd in 1649. [Met dank aan Jeroen Nipius]

Het inzetje rechts toont het rijtje huizen aan de Wolwevershaven waartoe de voorgangers van nummers 38 en 39 behoorden.

De huizen zijn eerder symbolen dan waarheidsgetrouwe afbeeldingen. Alleen de uitzonderlijke gebouwen in de stad zijn enigszins, maar ook niet al te realistisch weergegeven.

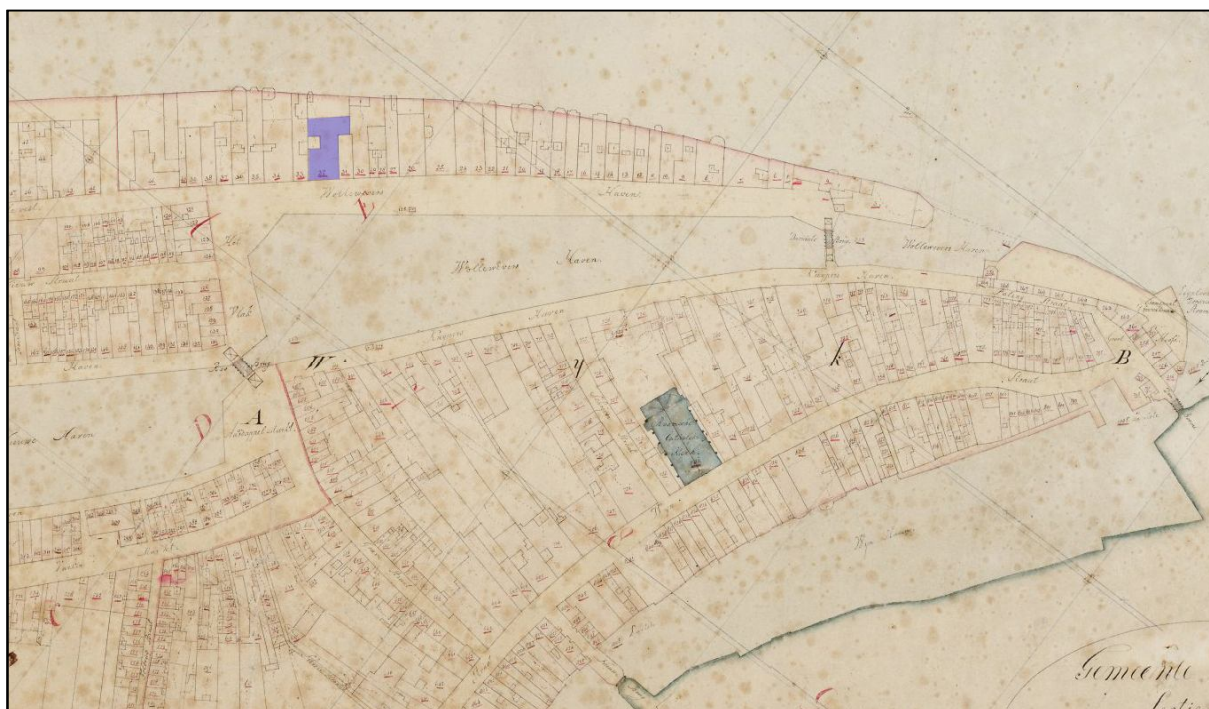
Afb. 47 A en B: Een 'portret' uit 1729 van ons stukje Wolweershaven door Aert Schouman en een uitsnede van een fotografische reproductie naar dat werk. [Regionaal Archief te Dordrecht, beeldbank nr. 555_17137 en Regionaal Archief, beeldbank nr. 552_311189; foto G. Th. Delemarre 1970 / bewerking Veerman Bouwhistorie]

Afb. 48: De middenrisaliet van de voorgevel ter hoogte van de eerste verdieping. Vergelijk de ornamentiek met de 18de-eeuwse weergave door Schouman (afb. 47).

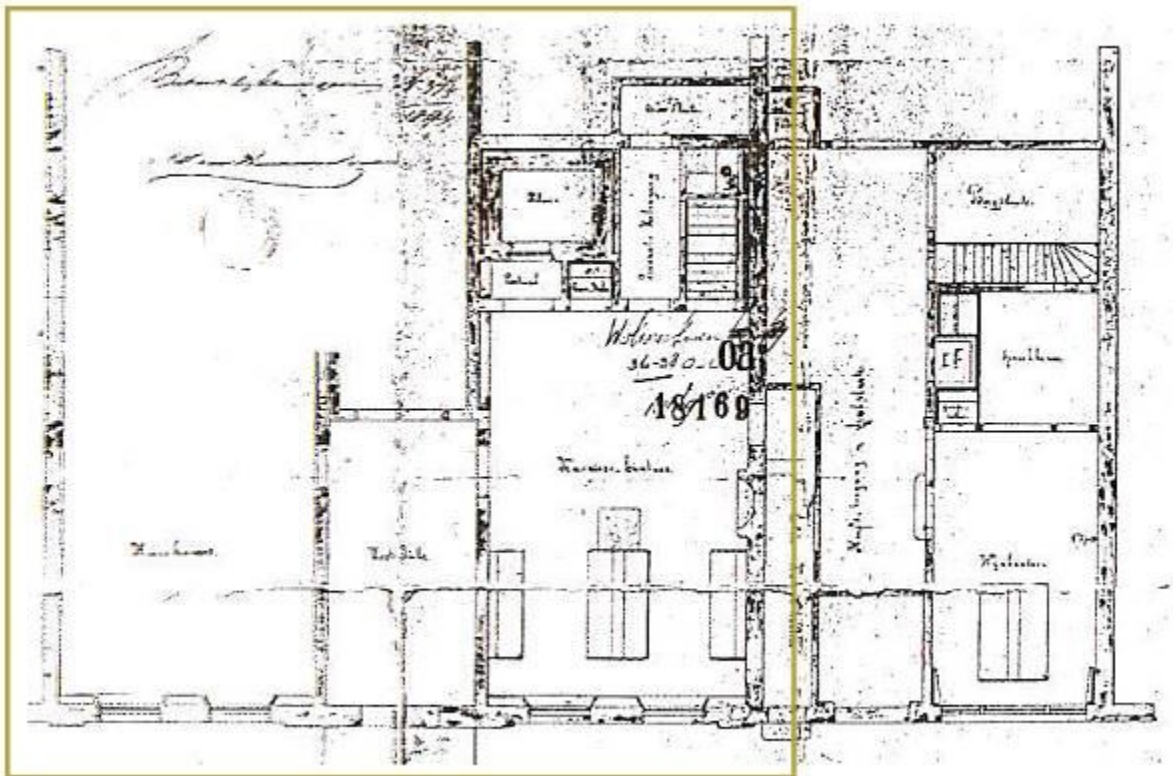
De consoles boven de Ionische kapitelen zijn daarop niet te zien. De versiering van de borstwering onder het venster wijkt af. De voluten aan weerskanten zetten bij Schouman lager aan, waarbij zij bovendien met festoenen gedecoreerd schijnen. De rozetten die er nu onder prijken zijn afwezig. Het olijf-vormig gewelfde palmettenfries dat de partij bekroont, lijkt er niet te zijn (en zou eerder bij een Lodewijk de Zestiende- dan een Lodewijk de Veertiende-ensemble passen, met andere woorden achterin de 18de eeuw gedateerd kunnen worden, zoals enkele andere elementen).

Afb. 49: De kadastrale minuut van circa 1832. Linksboven ligt de locatie van nrs. 38-39, met blauw geaccentueerd. Het grijs gekleurde gebouw rechts van het midden is overigens de R.K. St.-Bonifatiuskerk uit de jaren twintig van de 19de eeuw. [Watwaswaar.nl]

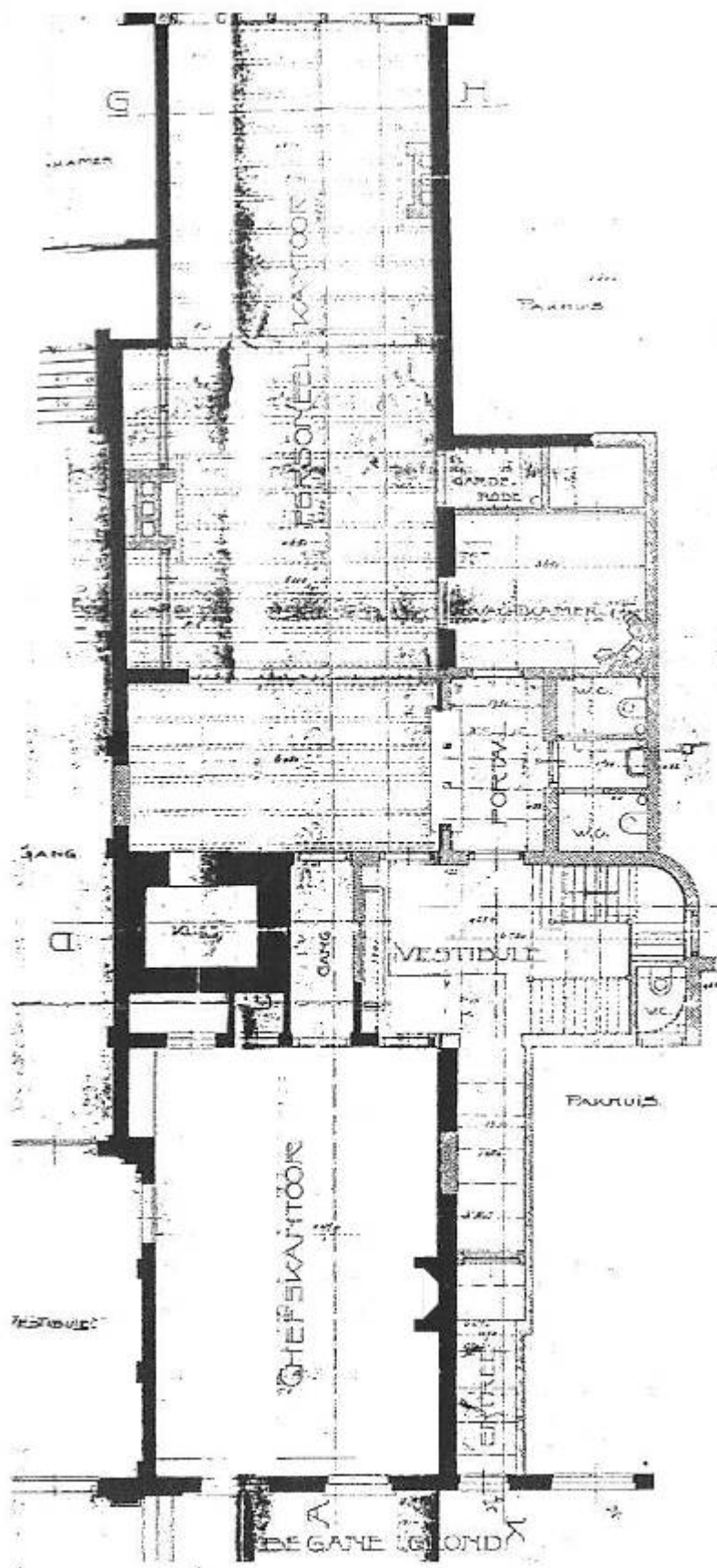

Afb. 50: Twee jaartallen staan op de rechterwand van vertrek 0.02, het tweede vertrek in de linker beuk op de begane grond. De opschriften zijn des te leuker omdat de jaren 1868 en 1961 beide niet meteen aan een bekende 'hoofd-' bouwfase refereren, maar er desondanks aan herinneren dat de muur in die jaren in het zicht is geweest. Er moet dus een halve eeuw geleden en anderhalve eeuw geleden tamelijk ingrijpend zijn gerenoveerd in ten minste dit gedeelte, links onderin.

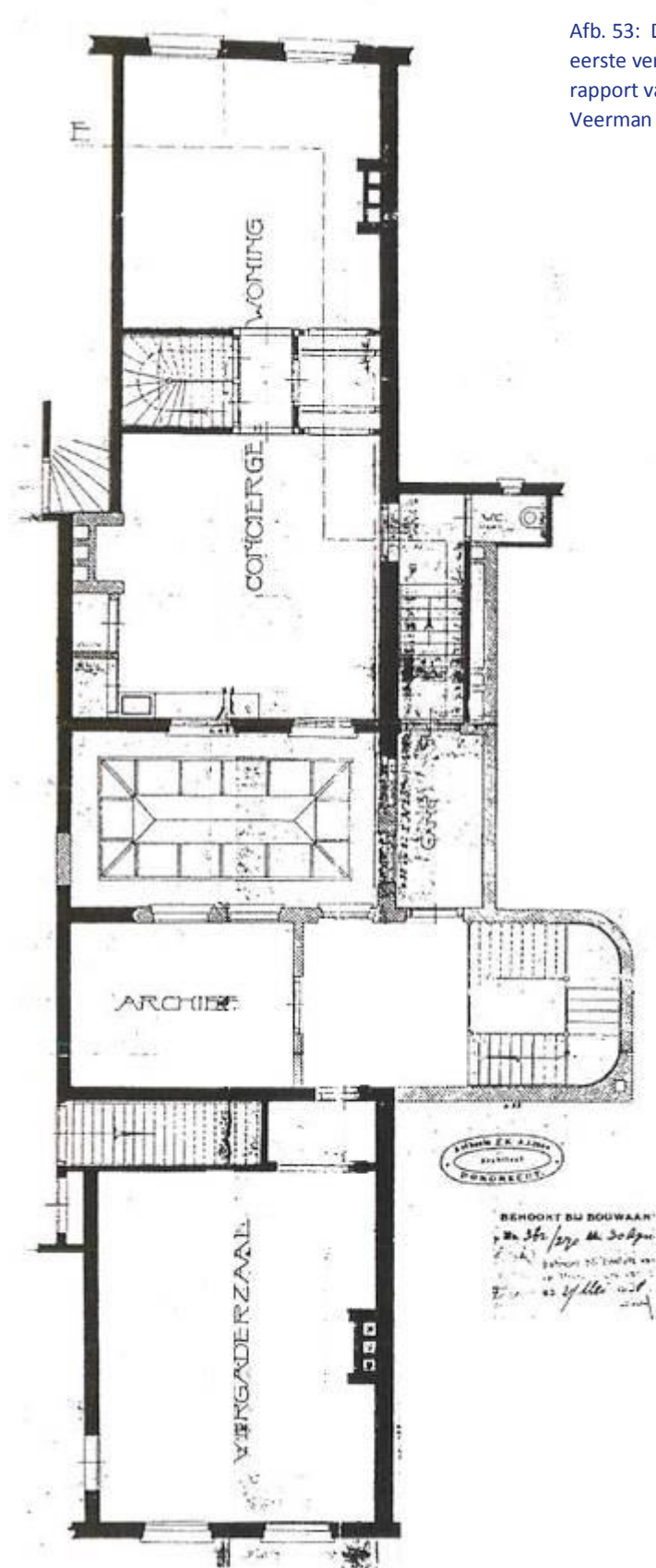

Afb. 51: Begane grond, 1894. Getekend is alleen de voorzijde van de huizen, met de linkse helft van Wolweershaven 38-39 slechts als contour.

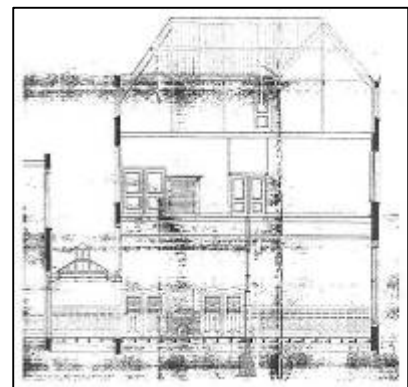
De verbinding met het rechts gelegen pand gaat al ver terug, zoals ook deze laat-19de-eeuwse plattegrond toont. De doorbraken waren in aantal en omvang echter aanzienlijk geringer dan enkele decennia later. [Regionaal Archief? Overgenomen uit het rapport van Restauro, 2006 / bewerkt door Veerman Bouwhistorie]

Afb. 52: De plannen met het rechte gedeelte anno 1908, begane grond. [Regionaal Archief? Overgenomen uit het rapport van Restau-ro, 2006 / gesneden en iets gekuist door Veerman Bouwhistorie]

Afb. 53: De plannen met het rechtse gedeelte anno 1908, eerste verdieping. [Regionaal Archief? Overgenomen uit het rapport van Restauro, 2006 / gesneden en iets gekuist door Veerman Bouwhistorie]

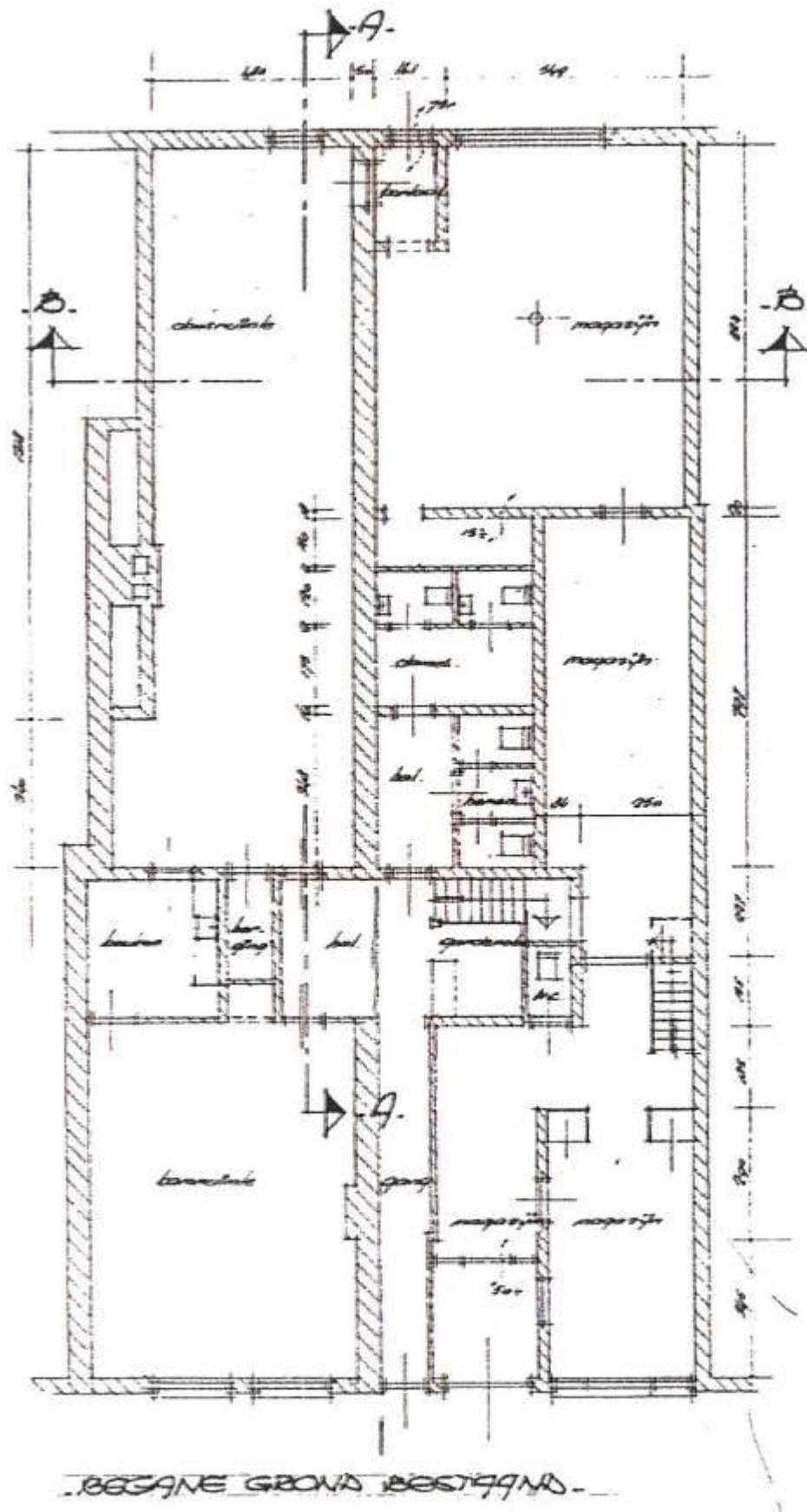
Afb. 54: Doorsnede over de binnenplaats met lichtkap en over het achterhuis van het rechtse gedeelte, 1908. [Helaas niet al te scherp. Overgenomen uit het rapport van Restauro, 2006 / gesneden door Veerman Bouwhistorie]

Afb. 55: De plannen uit 1908 bieden veel informatie over details en eigenaardigheden in het rechtse gedeelte van het pand. De verregaande verbinding met het rechts gelegen (pak)huis liet uiteenlopende littekens na. Omstreeks 1970, bij de discotheekverbouwing, zou men dit werk nog eens dunnetjes overdoen. [Bewerking Veerman Bouwhistorie]

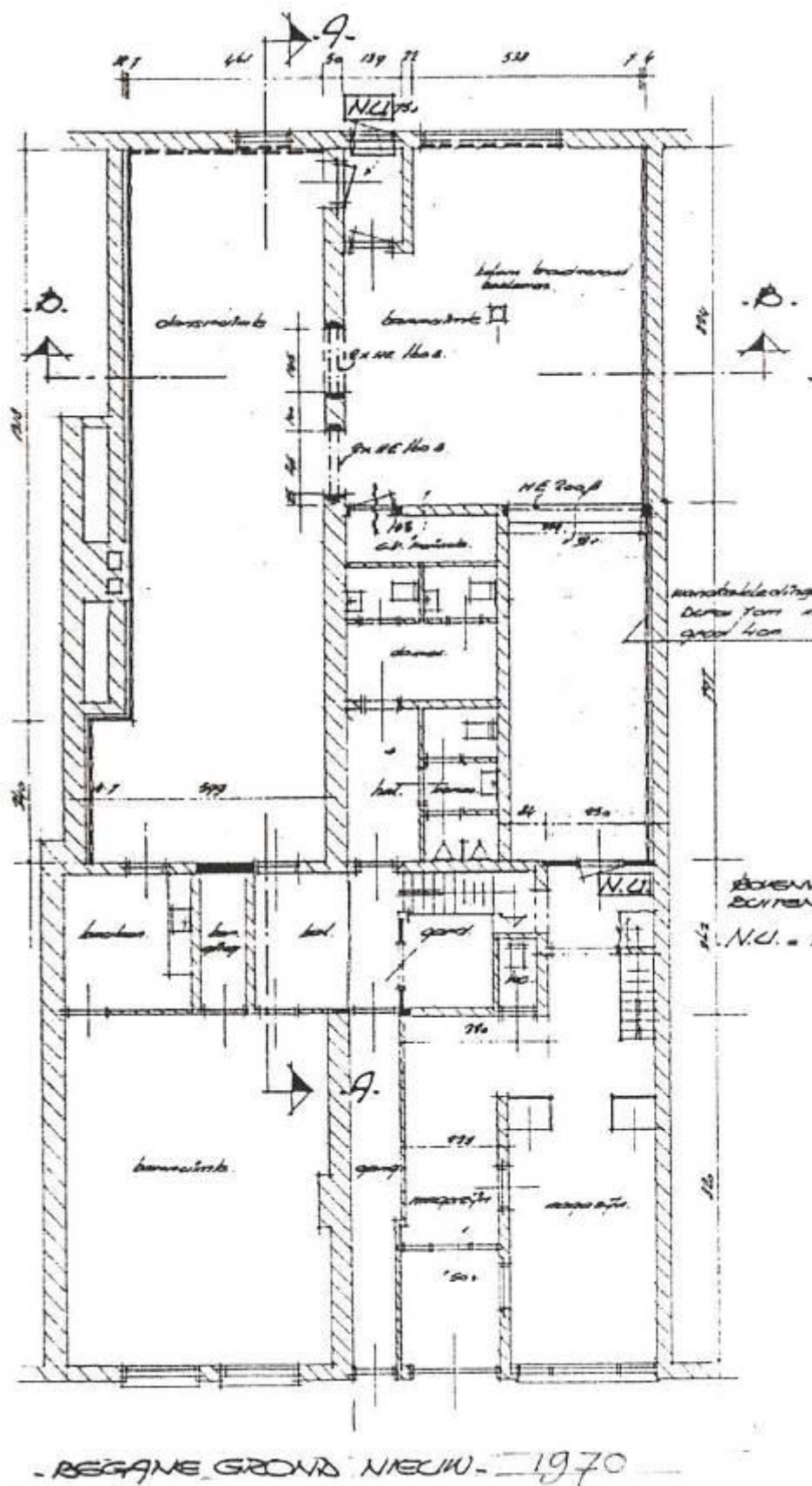
Afb. 56: Vroeg-20ste-eeuwse foto met direct links van de wandelaar het huidige Wolwevershaven 38-39. Er zijn dan nog rolblinden aanwezig met lambrequins voor de kasten. Deze elementen zijn verdwenen op diverse foto's uit de jaren dertig. Net als bij de begane-grondvensters lijkt op de eerste verdieping geen nadere roedenverdeling (T-indeling?) meer aanwezig. [Regionaal Archief, beeldbank 555_17140, ongedateerd]

Afb. 57: De begane grond van het rechtse gedeelte in de bestaande toestand van 1970.

De tekenentrant is wat schematisch, waardoor de documentaire waarde niet overschat mag worden. Desondanks maken de tekeningen uit 1970 inzichtelijk dat eerder, maar ná 1908 nog behoorlijk in het pand ingegrepen is.

[Regionaal Archief? Overgenomen uit het rapport van Restauro, 2006 / bewerking door Veerman Bouwhistorie]

Afb. 58: De begane grond van het rechtse gedeelte in de beoogde toestand, 1970. In bouwkundige zin werd er ten behoeve van de disco minder veranderd dan men zou verwachten.

[Regionaal Archief? Overgenomen uit het rapport van Restauro, 2006 / bewerking door Veerman Bouwhistorie]

3 Waardering

Inleiding

Bij de waardenstelling zijn de uitgangspunten gevolgd van de *Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek*, gepubliceerd in 2009. Deze zijn als download beschikbaar via onder andere de website van de Rijksgebouwendienst en via bouwhistorie.nl.

Een *hoge monumentwaarde* wordt toegekend aan onderdelen die van cruciaal belang zijn voor de structuur en/of betekenis van het object of gebied. Elementen met een *positieve monumentwaarde* zijn van belang voor de structuur en/of betekenis van het object of gebied. Een *indifferentie waarde* hebben onderdelen die van gering belang zijn. In een enkel geval kan sprake zijn van een *negatieve waarde*. Deze wordt toegekend als een element duidelijk afbreuk doet aan het geheel en vervanging of verwijdering ervan gerechtvaardigd is.

Een waardenstelling is geen dictaat. Naarmate cultuurhistorische of monumentwaarden hoger zijn, zal men wel met kracht van argument – mede vanuit andere perspectieven – moeten verdedigen dat men ze wil aantasten.

De waarderingsplattegronden en de onderstaande beknopte omschrijvingen, karakteristieken en waardenstellingen moeten in samenhang worden bekeken; zij overlappen maar vullen elkaar tevens aan.

Contextuele waarden

Stedenbouwkundige en/of ensemblewaarden Wolwevershaven 38-39 bezit één van de beeldbepalende gevels in het westelijke havenfront. Van belang is daarnaast dat het complex zeker tot in de eerste helft van de 18de eeuw terug voert én dat hier al bebouwing stond kort na de aanleg van de haven, begin 17de eeuw.

Architectuurhistorische en/of bouwhistorische waarden De historische gelaagdheid van de samenstellende bouwdelen is groot en daarmee is de bouwhistorische waarde hoog. In architectuurhistorische zin is Wolwevershaven 38-39 een belangrijk, maar geen uitzonderlijk voorbeeld van een door een welgestelde eigenaar gebouwd vroeg-18de-eeuws huis.

Gebruikshistorische waarden De bewoningsgeschiedenis kenmerkte zich lange tijd door aansprekende namen. Voor de Dordtse geschiedenis is dit derhalve een belangwekkende plek. In een meer recent verleden, vanaf de jaren zeventig van de 20ste eeuw, huisvestte het rechtse gedeelte een beroemde/beruchte horeca-instelling waar menigeen nog wat over te vertellen heeft.

Algemene historische waarden Er hebben zich voor zover bekend geen gebeurtenissen afgespeeld van bijzondere, bovenlokale importantie.

Interne waarden

Exterieur

Bouwmassa

Het complex lijkt in eerste instantie homogeen, maar is in werkelijkheid een afspiegeling van ten minste drie eeuwen bouwen en gebruiken. De tegenwoordige, samengestelde bouwmassa met twee binnenplaatsen aan weerskanten van een smalle middengang, de samenvoegende lijstgevels voor en achter en het gecompliceerde dakenlandschap hebben een hoge waarde.

Voorgevel

De voorgevel lijkt vrijwel ‘aus einem Guß’, dus bijna in zijn geheel tot stand gekomen in het overgeleverde bouwjaar 1721. Echter. De risaliet met ornamenten wijst al op een latere aanpassing. Er zijn ongedeelde schuifvensters die niet eerder dan in de late 19de eeuw ontstaan kunnen zijn, dus van geringere waarde. Nog later – in de jaren veertig? zie ook het snijlicht – is glas in lood in de bovenlichten geplaatst. Het voegwerk is herhaaldelijk plaatselijk hersteld en heeft gemengd indifferente tot hoge waarden; hiermee moet zorgvuldig worden omgesprongen.

Achtergevel

De achtergevel stamt uit 1742, zoals het opschrift ‘MDCCXLII’ meldt. Aan de verschillende penantbreedten uiterst links en uiterst rechts is te zien dat oudere casco’s in het tweede kwart van de 18de eeuw achter een toen moderne lijstgevel werden samengetrokken (datzelfde zien we o.a. aan de kappen). Vensters komen, zoals beschreven uit uiteenlopende periodes. Wat aantoonbaar 20ste-eeuws of zelfs 21-eeuws is, heeft relatief geringe waarde. In de onderste zones is het beeld zowel links als rechts van de deur weinig bevredigend. De stoep is een hybride met 18de-, 19de- en 20ste-eeuwse onderdelen, met wisselende waarden ten gevolge.

Gevels binnenplaatsen

Beide binnenplaatsen bezitten rondom gevels met gedeelten uit uiteenlopende perioden. Dat blijkt het best uit de verschillende generaties aan vensters, die een verschillende waardering en dus ‘aanraakbaarheid’ bezitten. De oudste 18de en 19de-eeuwse vensters zijn ter plaatse goed te herkennen. Deze hebben de hoogste waarde en zouden bij reconstructie uitgangspunt moeten zijn. Afhankelijk van de reikwijdte van voorgenomen werkzaamheden kan verder onderzoek naar de vensters en het (ten dele wat vermomd) monumentale metselwerk dat hen omgeeft duidelijkheid verschaffen.

Constructie

Kelders

Als constructieve en structuurbepalende elementen hebben de drie geschakelde kelders een hoge monumentwaarde, de balklagen inclusief.

Vloerconstructies

Ofschoon slechts een gedeelte van de balklagen daadwerkelijk is waargenomen, mag gesteld worden dat de meeste stukken vloer constructies uit de 19de en zelfs de 18de eeuw bevatten. Dit geeft een hoge waarde en het betekent dat aan specifieke ingrepen nog het maatwerk van plaatselijke waardering moet voorafgaan.

In enkele zones, echter, is nu al te zeggen dat waarden gering zijn. Dat geldt bijvoorbeeld voor de balklaag boven de verdieping van het volume rechtsachter. Hier lag tot voor kort nog een *historische* samengestelde balklaag, maar tegenwoordig vinden we er moer- en kinderbinten van nieuw hout.

Daken

De constructie van het drievoudige voordak is sinds de 18de eeuw gaaf behouden en vormt een van de voornaamste bouwkundige aspecten van Wolwevershaven 38-39. De monumentale waarde is hoog, mede gezien die gaafheid. Aan de achterzijde, beginnend met de middengang bevindt zich een samenstelsel van diverse daken – getuigend van een langere ontstaansgeschiedenis dat het '1742' op de achtergevel wil doen geloven. Van die daken vertoont het in de diepte gerichte dak rechtsachter een homogene, historische opzet met een hoge waarde.

De overige constructies boven het achterhuis stuiken steeds haaks op elkaar en bevatten veel geïmproviseerde aansluitingen. Hier is het bouw- c.q. cultuurhistorische aspect van meer betekenis dan het puur formele en materiële.

Interieur

Kelder

De kelder ligt links achterin, onder het grote achtervertrek 0.07 en de kleine verbindingsruimtes 0.08 en 0.09 in het midden bij de achterdeur. Er zijn daarom twee evenwijdige beuken. De kelder wordt ontsloten vanaf de buitenzijde met een trap onder de achter-entree en via een portaal met trap dat aan de middengang (0.01) grenst.

- 1.01 Het interieur van de grote kelderruimte is overwegend 19de-eeuws en vertegenwoordigt één van de hoofdbouwfases van het achterhuis; positieve tot hoge waarden voor de vaste onderdelen.
- 1.02 Een klein vertrek rechtsvoor. Als ruimte historisch en belangrijk, qua inrichting minder. De deur die dit vertrekje verbindt met de grotere kelderruimte is echter monumentaal.
- 1.03 Bij het portaal-vertrekje middenachter, nabij de toegang vanuit de achtertuin, is een belangrijk bouwspoor de raveling van een binnentrapje. Deze past die niet bij het huidige achterportaal op de bel-etage en wijst mogelijk op de oudste geschiedenis van het achterhuis (dit verdient nadere bestudering).

Begane grond

De indeling van de begane grond en de verdieping is verankerd in de historische ontwikkeling van het complex. De plattegronden hebben overwegend een hoge monumentwaarde. Slechts op enkele plekken, zoals bij 1.03 - 1.05, is in die oude structuur iets ingebouwd dat zou moeten worden verwijderd om weer naar de 18de- en 19de-eeuwse versies van Wolwevershaven 38-39 terug te keren.

0.00 De vestibule heeft met samenhangende gestuukte wanddecoratie en plafond een waardevolle aankleding; hoogmonumentaal.

0.01 De gang achter de vestibule, richting achterhuis vertoont een gelaagde geschiedenis. Dit is aan onder meer de deuren goed te zien. De pilastergeledingen, de plafondvakken, de vloertegels en de oude deurpartijen vormen hoogmonumentale onderdelen. Een behoudenswaardig element is het geëtste bovenlicht aan de voorzijde.

0.02 Het linker voorvertrek is na het midden van de 19de eeuw opnieuw aangekleed in een (neo-) Lodewijk XVI- stijl. De ontmanteling van het vertrek is, zoals elders in het complex, ver doorgedreven, maar restanten van dit interieur – stucplafond, deurpartijen en betimmeringen, vensters met echte vensterbanken en het 19de-eeuwse (?) hang- en sluitwerk – hebben een positieve tot hoge monumentwaarde.

De bouwmuur vertoont intrigerende bouwsporen, waaronder van een haardplaats, excentrisch gesitueerd – nu voorbij de schouw. Het spitsboogvenster in de achterwand met glas in lood waarop de tekst *Kennis is macht* stamt uit vermoedelijke de jaren veertig van de 20ste eeuw. Hiervoor geldt een indifferente waarde, aangezien het opmerkelijk is, maar enigszins ontsierend werkt op de beide vertrekken in deze beuk.

0.03 De Lodewijk XIV-vormgeving doet twijfelen of de aankleding oorspronkelijk is dan wel in de loop van de 19de eeuw ontstond. Hoe dan ook geldt voor de behouden historische onderdelen een hoge monumentwaarde. Door saneringswerk en eerdere desinteresse is kennis over de wandbespanningen e.d. verdwenen.

0.04 Buitenruimte met rondom muurwerk uit diverse perioden. Het meerhoekige portaal (**0.06**) behorend bij de keldertrap is een secundaire toevoeging. De uitbouw van de wc (**0.05**), over twee lagen, is nóg jonger en stamt uit de eerste helft van de 20ste eeuw.

0.07 In het vertrek linksachter is de schouw tegen de bouwmuur (links) een samenraapsel van (stijl)elementen. De gemetselde haard stamt uit het recente verleden en bezit een lage waarde, in tegenstelling tot de belangrijkere boezem erboven.

De voorwand laat bouwsporen zien die niet alle meteen begrijpelijk zijn. De voormuur, met koude aansluiting op de zijmuren, heeft bouwhistorische waarde. Dat gaat niet op voor het nieuwe venster. De aankleding is verschaald. De historische onderdelen (plafond, schouwboezem, wandbetimmering) hebben een positieve tot hoge waarde.

0.08 Achterportaal. De betimmering rondom en de ‘gebroken’ deur in de voorwand zijn belangrijke onderdelen. Het risaliserende kooflijstje is belangrijk. Eventueel oudere afwerkingen van het plafond hebben een hogere waarde; geen verwijdering zonder nader onderzoek.

0.09 Op het zeven treden hoger gelegen bordesje sluit rechts het trappenhuis aan. Hier bevindt zich een (laat-)19de-eeuwse trap, die symboliseert hoe genuanceerd de geschiedenis en de waarden in dit gedeelte liggen. Gemiddeld geldt een positieve waarde. De leesbaarheid van de ‘onduidelijke verkeersknoop’ kan door een zorgvuldige ingreep worden verbeterd.

0.10 De voorwand is verdwenen begin jaren zeventig. Een oude samengestelde balklaag, achteraan, is door brand verwoest, waarmee een 17de-eeuws onderdeel verdween. In materiële zin resteert er weinig monumentaals. Zoals bij andere vertrekken al gesteld, is de contour van de ruimte niet te negeren bij toekomstplannen.

- 0.11 Buitenruimte** De binnenplaats rechts heeft een alweer verwijderde overkapping gehad. In alle vier de wanden zijn openingen verschenen, gewijzigd en soms weer verdwenen. Dit leidt tot een bouwhistorisch hoge waarde, maar ook tot een onleesbaar, rommelig beeld waardoor in *monumentale* zin niet meer dan een positieve waardenstelling resteert.
- 0.12** 'n Smal vertrek / doorgang met rondboogvormige doorgang vanaf het binnenplaatsje. Indifferent gewaardeerd.
- 0.13** Een smalle middengang naar de eens met een glaskap overhuifde binnenplaats van het rechtse bouwdeel. De ouderdom van de gang is onzeker, maar het lijkt een vroeg-20ste-eeuwse structuur gezien de betegeling. De waarde is gering.
- 0.14** Met het oog op de gebruiksgeschiedenis is dit kluisvertrekje relatief interessant, waarbij opgemerkt moet worden dat de voorwand verdween en de situatie niet meer de historische is. Samengevat is het van te geringe waarde om voor behoud te pleiten.
- 0.15** Het plafond van het grote vertrek rechtsvoor is monumentaal, al verkeert het in gehavende toestand. De schetsen boven de deuren in de linkerwand en links in de achterwand zijn evenzeer hoog-monumentaal. In de achterwand ook het frame van een achthoekige rozet, waarvan de functie nog niet helder is. Behoud van zaken als deze wordt met klem geadviseerd.

Eerste verdieping

- 1.00** De gang heeft zijn oorspronkelijke, dat wil zeggen: midden-18de-eeuwse, vorm nog. Dit is een monumentaal aspect. Indeling en aankleding zijn geleidelijk aangepast, waarbij men moet rekenen op een oorspronkelijk meer symmetrische opzet. De huidige uitmonstering heeft een indifferent tot positieve waarde, met de oude deurpartijen als belangrijkste elementen.
- 1.01** Als ruimte is de oude omtrek behouden, wat een hoge waarde heeft. De aankleding is grotendeels verdwenen; de lambrisering en de plafondlijst hebben zonder context een positieve waarde.
- 1.02** Bij deze ontmantelde ruimte aan twee voorgeveltraveeën resteert van het 19de-eeuwse stucplafond een omlopende band met cartouche-fries. Afgezien van de dwingende omvang is hier weinig hoog te waarderen, zoals de deuren. De vensters met hun betimmering en de schouwpartij hebben een positieve waarde die gebaat zou zijn bij een nieuwe zorgvuldige aankleding. Aandacht voor kleur op het plafond.
- 1.03** **Hiervoor** gaat iets vergelijkbaars op als bij het voorvertrek, 1.02.
- 1.04** Rechtsvoor op de verdieping werden een prominente kamer en een smalle dwarsbeuk met trap bij elkaar getrokken. De huidige omvang, met het voortijdig eindigende (fraaie!) plafond en de stookplaats uit het hart van de bouwmuur, werkt onbevredigend. De waardenstelling van dit vertrek is dan ook genuanceerd. Herstel van de oorspronkelijke omvang moet een zorgvuldige omgang met o.a. deurpartijen met zich meebrengen. Vertrek en trappenhuis waren gescheiden door een stuc-op-riet-wandje, waarvan een kleine strook resteert. Deze is betekenisvol en zou bij eventuele verwijdering nader bekeken moeten worden.
- 1.05** Het vertrek is gesplitst en veranderde een paar keer van karakter en functie, hetgeen tot een hybride situatie leidde. Al met al geldt voor de 19de- en vroeg-20ste-eeuwse relictten een positieve waarde; herstel en een beter begrijpelijke context verdienen aanbeveling. De huidige trap naar de zolder wordt indifferent gewaardeerd. (Er zal een keuze tussen de bouwfasen moeten worden gemaakt bij reconstruerend verbouwen.)

1.06 WC uit een recent verleden; indifferent gewaardeerd.

1.07 en 1.08 zijn op een opmerkelijke manier in de linkerhelft van het achterhuis gepropt. De verschaalde resten van de 19de-eeuwse inrichting van het achterste vertrek, zoals de vaste kasten en de stookplaats tegen de linkermuur hebben een positieve waarde. De tekening op de achterwand van vertrek 1.07 heeft cultuurhistorische waarde.

1.09 Gezien onder meer het monumentale stucplafond heeft dit achtervertrek nog zijn oude omvang, ofschoon aan o.a. de nog slechts gedeeltelijk historische (?) betimmering is gerommeld. Gemiddeld geldt een positieve waarde, maar gezien de monumentale aspecten wordt expliciet aangeraden de tegenwoordig bestaande omtrek in stand te houden.

1.10 en 1.11 Op het zeven treden hoger gelegen bordesje sluit rechts het trappenhuis aan. Hier bevindt zich een (laat-)19de-eeuwse trap, die symboliseert hoe genuanceerd de geschiedenis en de waarden in dit gedeelte liggen. Gemiddeld geldt een positieve waarde. De leesbaarheid van de 'onduidelijke verkeersknoop' kan door een zorgvuldige ingreep worden verbeterd.

Rechts bevindt zich een portaaltje dat nu alleen vanaf de trap bereikbaar is, maar vroeger in verbinding stond met het bordes. De scheidende wand heeft een indifferente waarde. Herstel van de oude situatie, waardoor de situatie verbeterd, verdient overweging.

1.12 Rechts achterin het achterhuis ligt een grote ruimte, zoals ook eronder op de begane grond. Tot voor kort was de ruimte in drie vertrekken opgedeeld; de scheidingen zijn er inmiddels uit. Van een historische aankleding resteert weinig. Enkele elementen, zoals vensterbetimmeringen en lambriseringen, bezitten monumentwaarde, maar de verschaalde context heeft ook de beeldkwaliteit ervan aangetast: positief.

Tweede verdieping / zolders

2.01 De grootste zolderruimte linksvoor dankt zijn karakter grotendeels aan de standvinken en halfspanten. Omdat deze als constructieve onderdelen al hoge waarden vertegenwoordigen, hoeven zij op deze plek niet als interieuronderdelen te worden gewaardeerd.

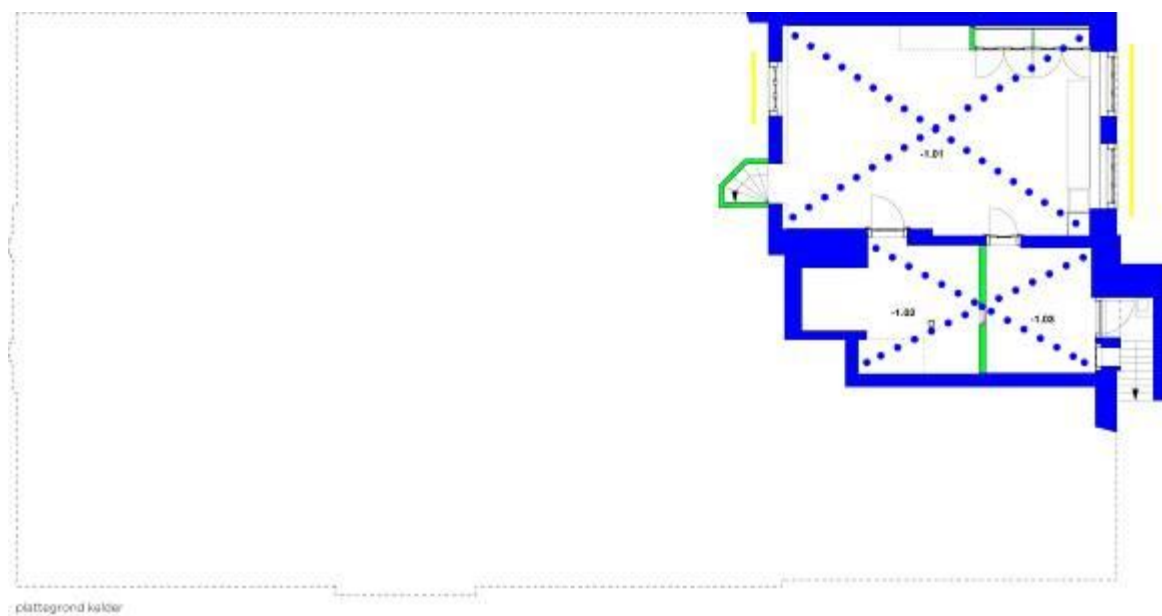
2.02 Zolder rechtsvoor. Een belangrijk element is het – van binnenuit gezien – linkse van de twee vensters in de achterwand; een hoge waarde.

2.03 Dit grote vertrek rechtsachter wordt gekenmerkt door de geheel zichtbare kapconstructie. Zie aldaar.

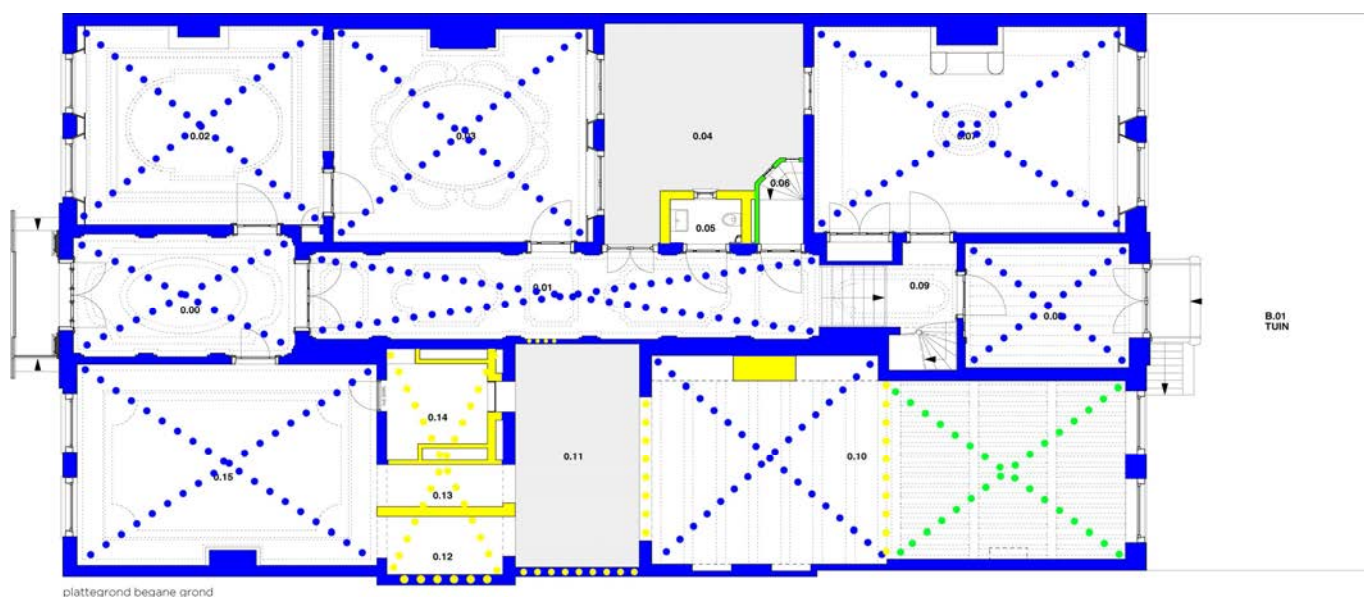
2.04 - 2.07 De met houten wandjes op de tweede verdieping van het achterhuis zijn vermoedelijk in de 19de eeuw ontstaan. In materiële zin hebben zij een geringe waarde, maar cultuurhistorisch zijn ze toch van belang. Derhalve wordt een positieve waarde gesignaleerd.

Legenda

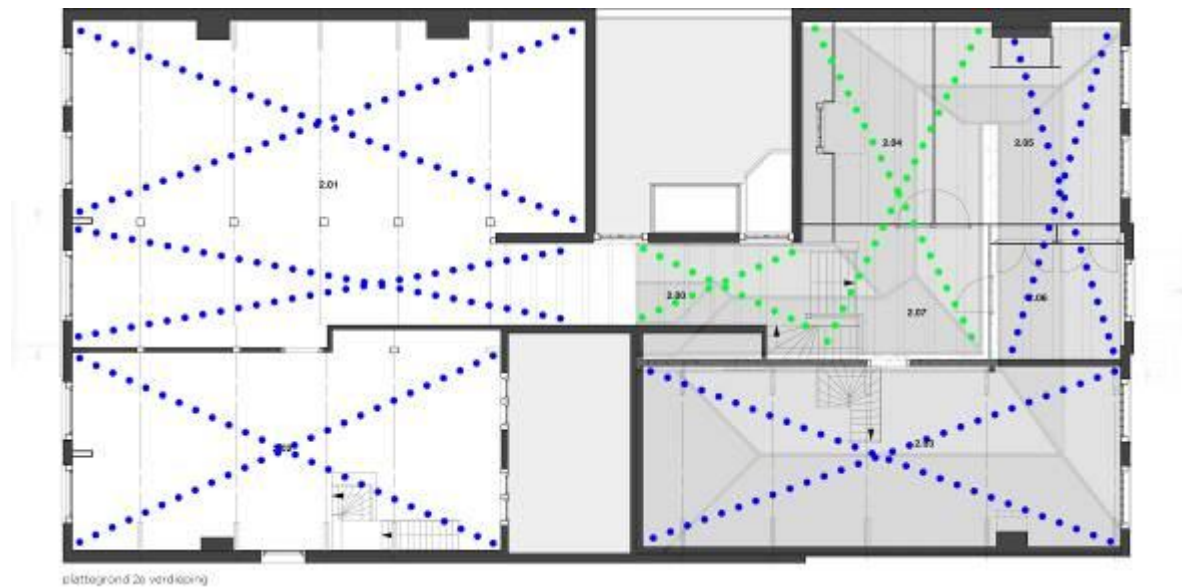
	hoog
	positief
	indifferent
	constructie
	onderdeel

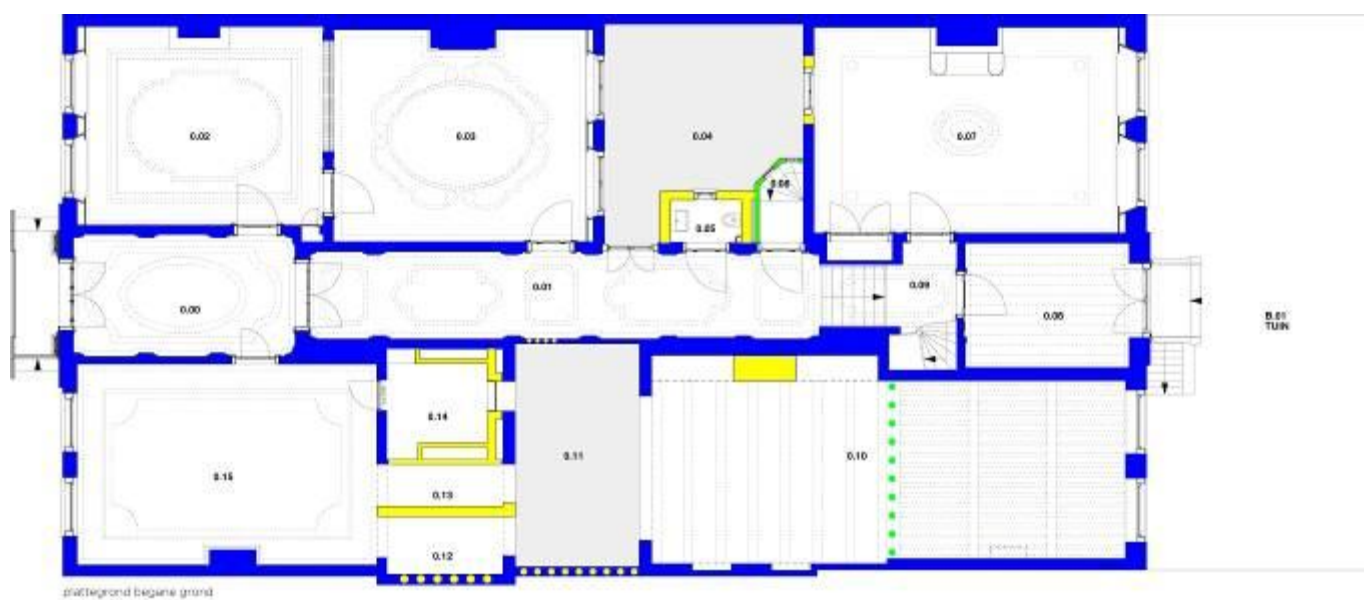
Constructies kelder

Vloerconstructies boven de begane grond (grosso modo hetzelfde boven de verdieping)

Constructies kappen tweede verdieping en achterzolders

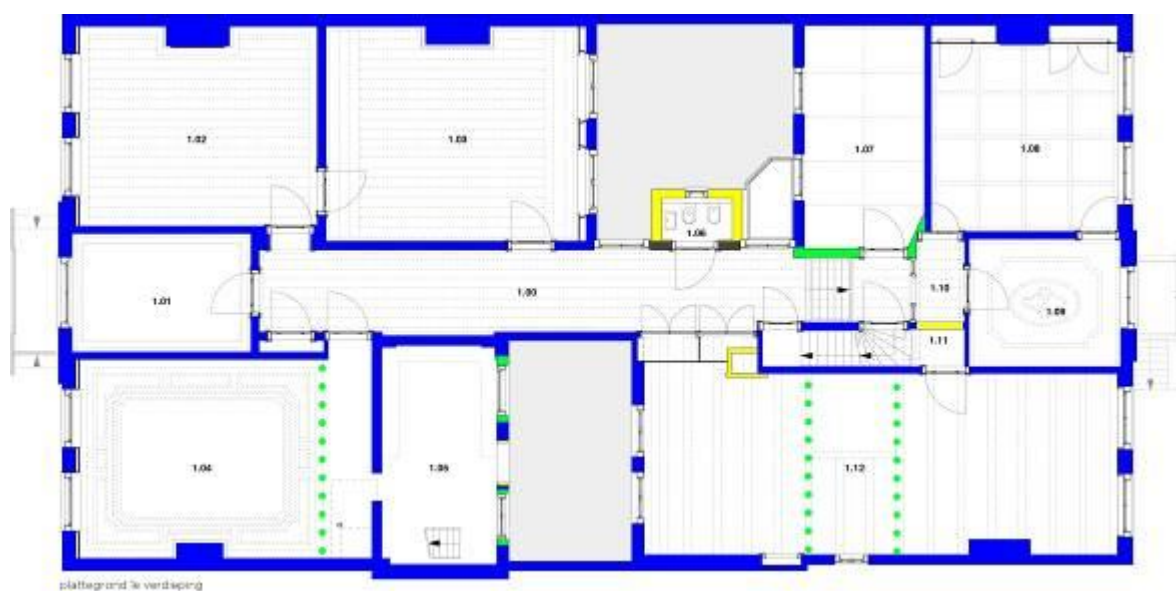

Indeling begane grond

Interieuronderdelen begane grond.

De strepen langs de gevels geven in globale zin aan dat er sprake is van wisselende waarden: de structuur is hoogmonumentaal, de invulling met vensters is soms van geringere waarde.

Indeling eerste verdieping

Interieuronderdelen eerste verdieping

4 Conclusies en advies

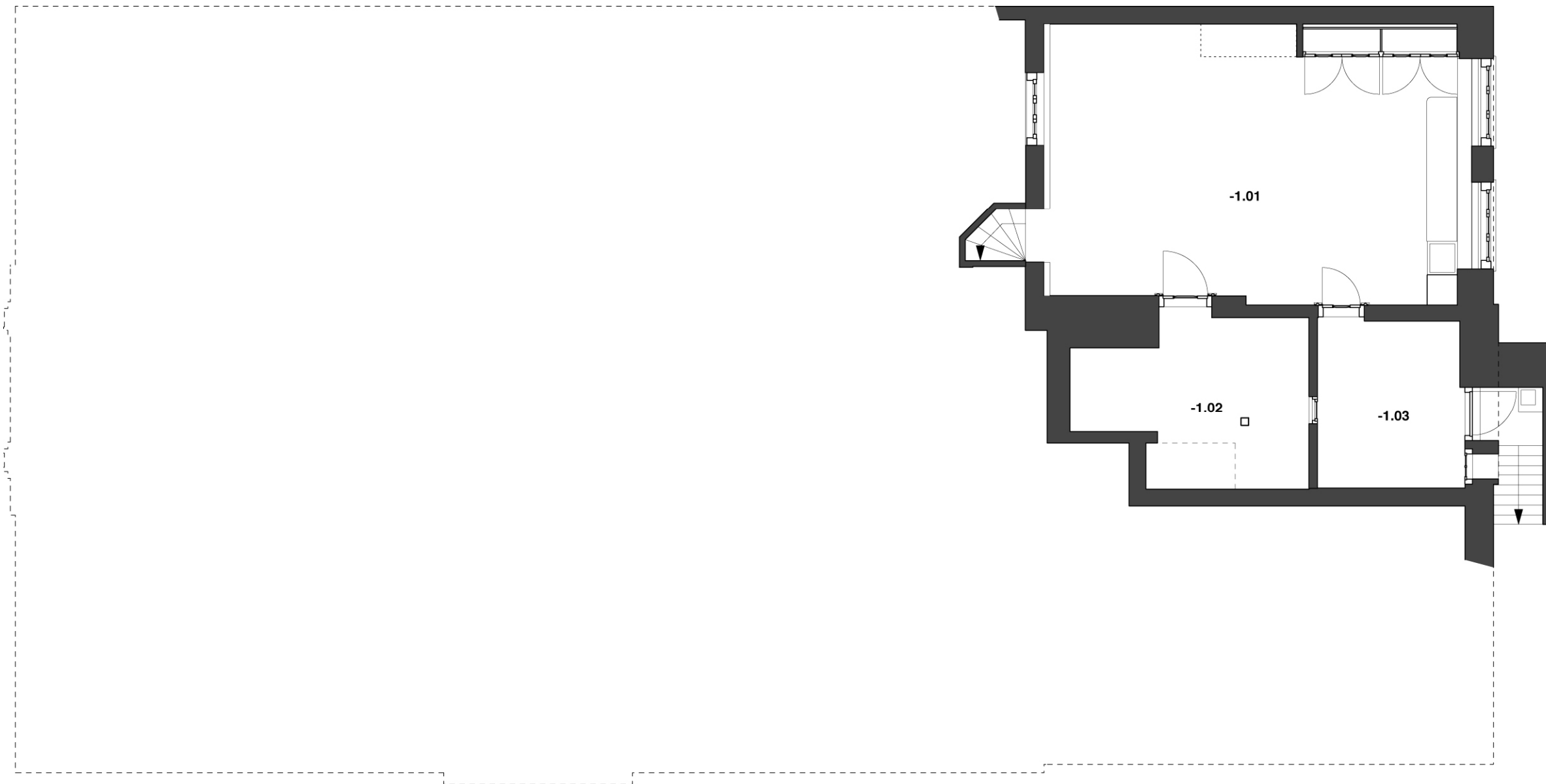
Het complex is, anders dan de beknopte bouwgeschiedenissen willen doen geloven, niet in slechts twee fasen (1721, 1742) tot stand gekomen. Voor de hypothese dat er ten minste rechtsachter nog bouwmassa's van een 17de-eeuws gebouw over zijn, kunnen meerdere aanwijzingen worden gevonden. De kelders geven eveneens aanleiding om uit te gaan van gedeeltelijk behoud van de oudste bebouwing.

De 19de eeuw is minstens zo sterk vertegenwoordigd als de 18de eeuw. Dat ziet men aan de ornamentiek van de voorgevel-risaliet en komt in de stijlkamers steeds terug. Onderdelen uit die fasen zijn even waardevol als die van pakweg een eeuw eerder. 20ste-eeuwse toevoegingen zijn doorgaans gemakkelijk te herkennen. Deze onderdelen kunnen in de meeste gevallen door betere vervangen worden.

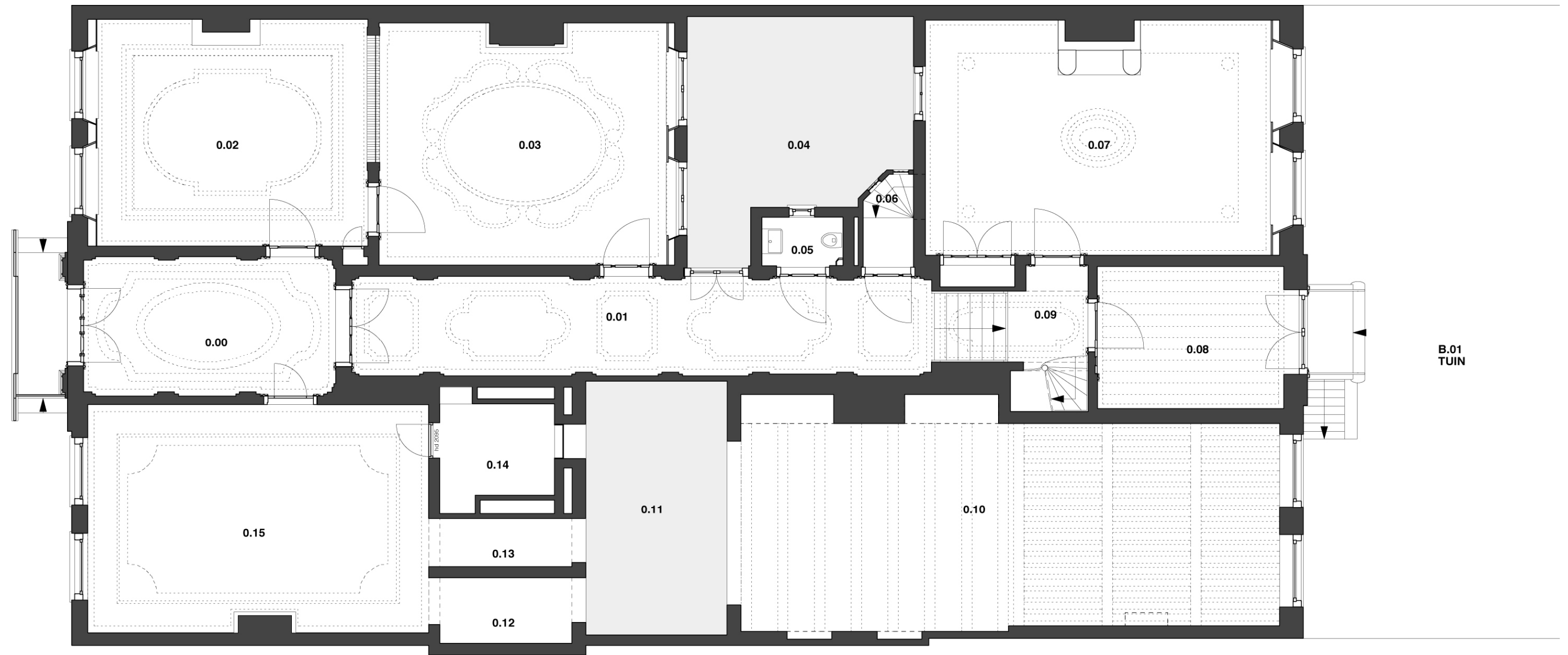
Behoud de bouwmassa, volg de hoofdropzet van de plattegronden. Bij wijzigingen aan balklagen en kappen verdient terughoudendheid de voorkeur. Houd de binnenplaatsen als zodanig herkenbaar – ook bij mogelijk opnieuw overkappen van de rechtse plaats. Wees terughoudend bij gevelherstel; bekijk of renovatie van voegwerk slechts plaatselijk kan, want integraal uithakken van voegen levert een veranderd en verslechterd gevelbeeld op. De reeds aangepakte achtergevel is een voorbeeld van hoe het qua metselwerk beter niet gedaan kan worden. Aan die zijde zou, a propos, zowel bij vensters als bij de stoep aan de achterdeur een meer coherent beeld kunnen ontstaan.

De ontmanteling van de interieurs is ver gevorderd (onder meer door vocht- en brandschades). Dat zou moeten worden gestopt; nu resteren er nog waardevolle en interessante onderdelen. Er zijn veel historische binnendeuren behouden, in een aantal keren verplaatst. Nieuwere deurkozijnen zijn in veel gevallen goed herkenbaar. In principe hield de 18de-eeuwse plattegrond rekening met symmetrie, spiegelingen. Later is daar meer en meer van afgeweken. Een toekomstige situatie houdt idealiter hernieuwd rekening met de oorspronkelijke spiegelingen.

Minutieuze opname van binnenmuren heeft in het kader van dit onderzoek niet plaats gevonden. Hoewel er aandacht voor is geweest, is verdergaand onderzoek mogelijk. Opvallend is bijvoorbeeld het gegeven dat de binnenplaatsmuur van het vertrekken linksachter niet uit dezelfde fase lijkt te stammen als de zijmuren. Ook in het tweede vertrek van het voorhuis (links) is goed te zien dat er een andere indeling heeft bestaan. Houd oog voor bouwsporen. Het is raadzaam om eventuele resterende 'monumentale knopen' door te hakken als de plannen verder worden uitgewerkt en tijdens de uitvoering, zoals bij vensters en metselwerk.

plattegrond kelder

plattegrond begane grond

plattegrond 1e verdieping

plattegrond 2e verdieping

Bijlage

Redengevende Omschrijving Rijksmonument

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Monumentnummer: 13974

Smallepad 5
3811 MG Amersfoort
Postbus 1600
3800 BP Amersfoort
www.cultureelerfgoed.nl

T 033 421 74 21
F 033 421 77 99
E info@cultureelerfgoed.nl

Status : Beschermd
Aanwijzingsbesluit :
Inschrijving register : 09-03-1966
Kadaster deel/nummer : 1286/1

Gemeente:
Dordrecht

Provincie:
Zuid-Holland

Plaatselijke aanduiding:

Wolwevershaven 39 3311 AW Dordrecht

Kadastrale gemeente:
Dordrecht

Sectie:
F

Kad.object: App:
2375

Grondperceel:

Omschrijving:

PAND met Lodewijk XIV lijstgevel van vijf assen breed met middenrisaliet. Rijk gebeeldhouwde middenpartij. Deur in pilasteromlijsting met modern bovenlicht. Oorspronkelijke deur.

Stoephek.

In de gang en hal eenvoudig Lodewijk XIV stucwerk. Linker voorkamer: dessus-de-portes Lodewijk XVI en schouwboezem in dezelfde stijl. Achterkamer: schouwboezem, gesneden in Lodewijk XIV vormen met paneel. Twee dessus-de-portes Lodewijk XIV. Plafond: Lodewijk XIV.

Fraai gebouw van algemeen belang wegens oudheidkundige en kunsthistorische waarde.

Actualiteit gegevens: 02-10-2015

Pagina 1/1

Noten

¹ Wat is hiervan eigenlijk de eerste bron?

² Deze schets is voor een belangrijk deel gebaseerd op diverse paragrafen in Benschop, R., T. de Bruyn en I. Middag, *Historische Atlas van Dordrecht. Stad in het water*, Nijmegen 2013.

Er is echter ook meer literatuur geraadpleegd, onder meer: H. Sarfatij, *Archeologie van een deltastad. Opgravingen in de binnenstad van Dordrecht*, Utrecht 2007 (bijv. p.356, n.17) en W. van Wijk e.a., *Dordt in de kaart gekeken*, Zwolle/Zeist 1995.

³ Restauro/Peter van Velzen, *Bouwhistorisch rapport* 2006, p. 6: 'Van nummer 39 is bekend dat in ieder geval het voorhuis in zijn huidige vorm in 1721 is gebouwd in opdracht van Govert van Slingelandt.' Zonder noot.

⁴ Volgens Bureau Restauro zelfs een 'redelijk representatieve' gevel. *Bouwhistorisch rapport* 2006, p. 6